

12. Vegeu nota 3.
13. Vilar, P., Catalunya dins l'Espanya moderna, II volum, Barcelona, 1964, pg. 73-74. L'autor dóna per feta l'existència i eficàcia del port. Contra aquesta suposició, Feliu afirma a Las ventas con moneda..., op.cit., que possiblement el port no és ja en aquest moment altra cosa que un nom. A la pg. 11, nota 11, afirma: "Es muy dudoso que Barcelona utilizase en este momento el puerto de detrás de Montjuïc; más bien parece que "porto" era ya un simple topónimo que Rius habría hecho bien transcribiendo en mayúscual; posiblemente este antiguo puerto tenía ya cerrada su salida al mar y se había convertido en el estanque histórico. El puerto, o por decirlo mejor, playa de atraque de Barcelona, debía estar en este momento cerca de la iglesia de Santa María del Mar o hacia la puerta del Este de la ciudad (Regomir), donde se levantaron las primeras atarazanas".
14. Banks, Ph., The roman inheritance..., op.cit., pg. 612. "A re-examination of the available sources concerning the Comital Rech will produce quite different conclusions. In fact, it is not cited until 1045 (LAEC I, 3.4. Mas IX, nº 578, pg. 269) (= Marca 1688: col. 1085, CCXXVII) and thereafter references are fairly frequent. Moreover, the first mention of mills in the city and in the area of El Clot along the course of the Rech is of 1048 (ACA.R.B.I.99): before that date all references to mills in the Barcelona area were to those located on the River Besós (e.g. LAEC IV, 1856, Mas IX nº 44 pg.19 (965): ACA.R. Borrell 25 (996): LAEC IV 1858, Mas IX 534, pg.249 (1041). Nevertheless, in 1031 we find ipso regario que solebat discurrere ad Barchinoman civitatem (ACA BRI 95). The use of the imperfect tense suggests a silted channel, visible but disused. This could have been an irrigation channel, like that of 993 cited by Sanpere i Miquel as evidence for the existence of the Comital Rech at that date (Sanpere i Miquel, 1890: 22; Udina, 1951: nº 237), but the fact that it had led to the city surely indicates a more substantial work of engineering".
15. En efecte, la situació topològica dels solars fora muralles, que consten en la "Recanació de terres 1719-1720", Cadastre 71 (IMHB), ens fa advertir l'existència d'una derivació del Rec per sobre del monestir de Sant Pere de les Puelles, i a la que anomenen "regaró". Aquest "regaró" es pot observar en di

versos plànols generals de Barcelona. (per exemple: Atlas de Barcelona, de Galera, M., Roca, F., Tarragó, S., COAC, Barcelona, 1972 (reed. 1982, aquí es cita la reedició), plànols 29, 46, 47, 59, etc. Aquesta derivació irrigava els horts de les cases de la part superior del carrer Més alt de Sant Pere. A Símancas, es disposa de plànol i documentació per l'any 1750 del "Rec de Sant Pere a Jonqueres amb el repartiment de l'aigua" (MP i D. VIII-118 GM.leg.3.317).

16. Carreras Candi, F., Notes sobre els orígens de la enfitèusi en lo territori de Barcelona, "Revista Jurídica de Catalunya", vol.XV, 1909, p.210. L'autor transcriu un contracte de 1094 del Bisbe Bertran (1086-1095); per il.lustrar la introducció del dret de fadiga fa referència a dos molins entre el Rec Comtal i el merdançar, en un punt que té el merdançar a occident.
17. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, A. Martin, Barcelona, 1916, p.361. No aporta cap prova documental per recolzar aquesta suposició. És de creure que un esforç tan considerable com l'habilitació del Rec devia emprendre's amb la intenció d'acomplir el màxim nombre d'objectius. No devia ser el menys important la formació d'un corrent d'aigua que "neteja" i organitzés l'àrea més pròxima als Palaus del Bisbe, del Comte i al Mercadal; zona de la ciutat, a més, que estava creixent ràpidament.
18. El que queda confirmat per Banks, Ph., Burgus, Suburbium and Vilanova..., p.11. El límit nord de la vilanova de mar, entre els anys 1085 i 1200, que estudiarem més endavant i que estava situada entorn a l'actual carrer Montcada, era justament el Merdançar, que per tant havia estat desviat (vegeu nota 20).

Per altra banda, Guillerme, A., Les temps de l'eau: la cité, l'eau et les techniques, Champ Vallon, Seyssel-Macon, 1983, p. 114-117, ens il.lustra sobre l'existència d'operacions similars a diverses ciutats del Nord de França. Segons aquest autor, els termes similars a Merdançar, com "Merderon", "Merdançon", "Merdron", apareixen des de 1208 a Troyes, i es difonen abans de la primera meitat del segle XIV. Veiem com a Barcelona tant la creació d'una clavaguera com el nom que se li adjudica és molt més primerenca. A part d'aquest desfasament entre les dates, l'organització, recorregut i funció d'aquestes clavagueres tenen grans similituds. Segons Guillerme, p.114:

"Ces égouts sont presque exclusivement réservés à l'usage des palais épiscopaux et comtaux, des couvents d'ordres mendiants, des boucheries. Les premiers longent en effet ces canaux à Orleans et Soissons (palais comtaux), Troyes, Amiens, Beauvais et Evreux (palais épiscopaux) et avec les puits et citernes qu'ils possèdent, ils bénéficient d'un système d'assainissement presque continu; les seconds les bordent à Reims (Augustins), Sens (Dominicains), Rouen, Auxerre, Provins (Franciscains). Les ordres mendiants édifient aussi des aqueducs pour desservir leur bâtiments et, sur ce point, ils sont au milieu du XIII siècle des précurseurs. Un système perfectionné d'approvisionnement et d'évacuation des eaux est mis en place qui les pose en héritiers urbains des monastères clunisiens: le choix des cours d'eau n'est pas indifférent dans leur implantation. En somme, les "Merdereaux" desservent surtout les privilégiés du pouvoir et leur protégés: les ordres mendiants et certains hôpitaux".

Pel que fa als convents i hospitals, a Barcelona trobem, en el curs del Rec, Sant Pere de les Puelles, Sant Joan, i més endavant el convent de Jonqueres i les Magdalenes. El cas de Santa Caterina mereix una menció especial. Segons Carreras Candi, La ciutat de Barcelona, op.cit., p.392; quasi un segle abans de que rajessin les primeres fonts a la ciutat, els frares predicadors de Santa Caterina aconseguiren, el 1263, una concessió reial (R.12.f.25.ACA) per canalitzar aigua cap el convent. La situació d'aquest fa pensar en una nova derivació del "regaró" entre Sant Pere i Jonqueres; i, de fet, un dels carrers que li és adjacent era anomenat carrer de la Clavagueira (vegeu plànols toponímia. Apèndix 1).

19. En efecte, vegeu nota anterior i compareu les dates que dona André Guillerme (1208) amb les que ens resulten a Barcelona (1080).
20. Banks, Ph., Burgus, Suburbium and Vilanova... Aquest és el tema central de la comunicació.
21. Banks, Ph., Burgus, Suburbium and Vilanova..., p.6.
22. Banks, Ph., Burgus, Suburbium and Vilanova..., p.11. Com ha estat ja comentat en nota 18.
23. Carreras Candi, F., Notes sobre los orígens de la enfiteusí...,

op.cit. Per a Carreras Candi és aquí on s'apliquen per primera vegada els establiments de tipus emfitèutic; el que fa encara més interessant l'estudi d'aquesta vilanova.

24. IMHB. Llibre vert I, 217. Reproduït per Capmany, Antoni de., Memorias históricas sobre la marina, el comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona, ed. Teide, Barcelona, 1961-63, vol.2, p.19. Aquest document, traduït del llatí per un intèrpret jurat, es troba entre la "Documentació personal i papers particulars" de Salvador Sanpere i Miquel al IMHB (carpeta 4). Traducció reproduïda a Sanpere i Miquel, S., Topografía antigua de Barcelona. Rodalia de Corbera, prueba LVIII, p.CC.
25. Se sap poca cosa sobre l'organització dels oficis durant aquest període vital. És interessant en aquest sentit: Banks, Ph., The origins of the "Gremi de Sabaters" de Barcelona, op.cit.,
26. Font Rius, J.M<sup>a</sup>., Jaume I i la municipalitat de Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977, discurs inaugural, p.39.
27. Vance, J., Land assignment in the precapitalist, capitalist and postcapitalist city, Economic Geography Jg. 47 S.101-120, Worcester, Mass., 1971, p.104. "The twelfth century saw the beginnings of the Ghetto system and the isolation of Jews from their environment. Jews ceased to live in the cristian sectors of towns and settled in a specifically jewish quarter...", Cita literal de Herr, F., The medieval world, New York, The American Library, 1962, p.310.
28. Iglèsies Fort, J., El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV, "Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona", II Epoca XXXIV, nº 684, 1961-64, p.249.
29. IMHB, Consell de Cent, fogatges: 1363 (cota XIX, nº 33-34), 1378 (cota XIX, nº2-3), 1389 (cota XIX, nº 5), 1399 (cota XIX, nº6), aproximadament 1400 (1399 ?) (cota XIX, nº 24).
30. IMHB, Consell de Cent, fogatges, 1449 (cota XIX, nº 7). L'eva luació dels focs a la ciutat l'any 1464 va ser realitzada per J. Safont. Consta en el Dietari de la Diputació del General de Catalunya, ACA, "Colección de documentos inéditos", vol. XLIX, p.67. "En aquest mes de juny del any MCCCCLXIIII, jo,

Jacme Ça Font, notari, per mon pler, desijos de saber ab veritat quants focs ha en la ciutat de Barchinona, serqui personalment tota la dita ciutat escriví totes les illes, cercant tot rodo quascuna de aquelles e scrivint quantes cases staven en quascuna de les dites illes, cercant primerament lo quarter del Pi, apres lo de Fra Menors, apres lo de Sant Pere, e ultimament aquell de Sent Daniel, e finalment ab tota veritat trobí que en la dita ciutat habitaven set milia cent sexanta focs i havia'y trecentes trenta set ylles...".

31. Galera, M., Roca, F., Tarragó, S., Atlas de Barcelona, COAC, Barcelona, 1972 (reed. 1982).

32. El "Plànol Geodèsic" reproduït a l'Atlas de Barcelona amb el nº 31 i datat l'any 1700, és una còpia que es conserva a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura. Aquest és el plànol que Salvador Sanpere i Miquel va considerar més exacte. Aquest historiador va treballar sobre una còpia, d'un original de l'Arxiu de Simancas, avui a la Secció de Plànols de l'IMHB, també reproduïda al mateix Atlas, amb el nº 74, i datada entre 1740-1760 (?).

Aquesta és en efecte la representació cartogràfica més perfecta de la ciutat, abans de l'extraordinari aixecament de Garriga i Roca, i serà matriu de la majoria dels plànols que es realitzaran durant el segle XVIII. Sanpere i Miquel l'atribuïa a enginyers militars espanyols del segle XVII; Manuel Arranz ens ha indicat que podria ser de l'enginyer militar Xafrion. Mentres no s'addueixin arguments d'un cert pes, semblaria més lògic creure que es va aixecar just després del setge de 1714. Un plànol excepcional com aquest sembla respondre a unes condicions excepcionals. L'envergadura del treball que suposa aixecar un plànol tan exacte necessitava una organització considerable. Abans de la guerra de Successió eren bastants escassos els enginyers militars a la Península i estaven carents d'organització i autèntic enquadrament. La formació del Cos d'Enginyers Militars durant la guerra, a les ordres de Verboom, va crear unes condicions molt diferents: va augmentar el nombre i l'organització de les persones amb capacitat d'aixecar un plànol o capaces de col·laborar-hi; i va augmentar també el poder i l'autonomia dels enginyers militars dintre de l'exèrcit. Si considerem que el Cos d'Enginyers Militars va iniciar pràcticament la seva activitat en el setge i posteriors intervencions sobre la nostra ciutat, sembla força plausible que, des d'una perspectiva institucional, es creïès necessari dedi-

car un esforç tan important per aconseguir un plànol matriu base dels nombrosos plànols que s'anirien fent.

L'aixecament de Garriga i Roca és l'altre instrument cartogràfic fonamental per a la reconstrucció del plànol de la ciutat pre-industrial. La ingent obra cartogràfica d'aquest arquitecte no serà mai prou reconeguda. Són fonamentals, com és ben sabut, els plànols a escala 1/250 anomenats "quarterons", que es conserven a l'IMHB. Malhauradament, una font documental d'aquesta magnitud i importància queda fora de l'abast dels investigadors, que s'han d'acontentar treballant amb dolentes reproduccions en blanc i negre, quan només amb bones reproduccions de color es pot extreure tota la informació que aquests plànols recullen.

33. En els fogatges dels segles XIV i XV, la ciutat apareix dividida en 4 quaters -Pi, Sant Pere, Mar, Framenors- amb límits que es creuen a la plaça del Blat (avui de l'Àngel); el segle XVI, l'eix vertical es desplaça fins a la plaça de Sant Jaume, i el Raval es presenta a part.
34. Sanpere i Miquel, S., Topografia antiga..., op.cit., i Barcelona en el 1492, conferència en l'Ateneu, 1892. Plànol basat en el fogatge de 1516, encara que no se citin les fonts emprades (veure figs. 15-16-17).
35. En el Museu d'Història de la Ciutat, s'exposa un plànol per a l'"Exposició del 1929", molt semblant al de Sanpere, basat també en el fogatge de 1516 i que presenta els mateixos errors.
36. A l'Apèndix 2.1. es fa un resum de la toponímia dels carrers de Barcelona, extreta bàsicament dels fogatges i del Cadastre.
37. En ambdós casos, el càlcul del percentatge respecte al quarter es fa amb xifres del mateix fogatge; per relacionar amb el total de la ciutat, s'adopta el total de focs que consten en el fogatge ordenat per les Corts de Cervera de 1359-60 (6.568 focs) (vegeu Iglèsies Fort, J., El fogatge de 1365-70..., op.cit., p.307).
38. Vegeu Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p. 369, nota 1.006; i Mutgé, J., Algunes millores urbanístiques a Barcelona durant el regnat d'Alfons el Benigne (1327-1336), dins Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona, La Magrana, Barcelona, 1984.

39. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p.377.
40. Cabestany, J.F., Privilegi fundacional dels Obrers de Barcelona, 1301, "Anuario de Estudios Medievales", CSIC, Barcelona, 1964.
41. Adroer, A.M<sup>a</sup>., Un palau reial frustrat, comunicació presentada al II Congrés d'Història Urbana del Pla de Barcelona, Barcelona, desembre de 1985.
- També Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit.
42. Bàsicament el fogatge de 1363 (IMHB. Consell de Cent XIX, nº 33-34); en el que hi consten estimacions fiscals; i el de 1389 (IMHB. Consell de Cent XIX, nº 5), en el que hi consten les armes per foc, signe, com veurem de la riquesa de cada família.
43. El fogatge de 1389 ha estat transcrit i publicat: Marsà, F., Onomàstica Barcelonina del segle XIV, Universitat de Barcelona, 1977.
44. En aquest sentit, és interessant d'assenyalar una observació oral que ens va fer Teresa Vinyoles destacant la quasi absoluta absència de documents notariais fent referència al barri de Sant Pere.
45. Més endavant, es farà una anàlisi de la riquesa per quaters a partir de dues fonts diverses. S'arribarà a la conclusió que el quarter de Sant Pere té una riquesa mitjana alta respecte al conjunt de la ciutat, però que no concentra grans fortunes.
46. IMHB. Clavaria XI, 2,3,4,5,6. Comparant les dades de la Clavaria amb les del fogatge de 1363 es pot considerar que el Raval no quedava inclòs en el fogatge.
47. "Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón. Procesos de las antiguas Cortes. 6,7<sup>o</sup>.
48. El fogatge de 1389 ens dóna els focs de cada quarter: Pi, 2.012; Sant Pere, 1.020; Mar; 2.042; Framenors, 1621; per al càlcul dels percentatges el 1363, s'han pres aquestes mateixes xifres, i s'han ponderat amb altres fogatges els focs del Raval, per descomptar-los -Raval del Pi, 642; Raval de Framenors, 236.

49. Aquest fogatge correspon a un impost directe aparentment bastant "just", sobretot si tenim en compte que els majors estaven obligats a avançar la quantitat d'un any sencer, mentre que els menors pagaven cada tres mesos; però aquest impost és extraordinari, motivat per la guerra contra Castella: els impostos ordinaris són indirectes.
50. Per evitar distorsions en el resultat sobre el plànol, la imposició mitjana per illa es calcula excloent els focs taxats en més de 25 sous/mes; aquests se situen en el plànol, la qual cosa dóna una idea de localització de les fortunes.
51. Del fogatge de 1516 se'n conserven dues còpies: una al IMHB (Consell de Cent XIX, nº 15). L'altra a l'ACA.R.P. Fogatges. Aquest és el primer fogatge que permet una reconstrucció sistemàtica de tota la ciutat. Un fogatge lleugerament anterior, el que en el quadre 1 s'assenyalava per "aprox. 1.500", no està datat (IMHB. Consell de Cent. Fogatges XIX.30, sense data), i un altra està bastant deteriorat (ACA. RP. Fogatges A. 1403 de l'any 1497).
52. En efecte, els blanquers eren segregats en funció de les molèsties que creaven les seves activitats. Per exemple, en una carta enviada per Alfons III amb motiu del saqueig de la ciutat sarda de Sàsser, queden clarament explícits aquests criteris de segregació (Miret i Sans: Saqueig de Sàsser en 1329, "Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras." Año VIII. nº 31. 1907-1908", p.442): "... que les adobaries del cuyram sien assignades als blanquers et aluders o pergaminers a casa segons sa condició siels assignat carrer a part a habitar prop les dites adobaries. Item sia assignat carrer conivent a lurs habitacions et obradors a tenir..."
53. IMHB. Consell de Cent. Fogatges XIX, nº 2,3, any 1378.
54. Del Treppo, M., Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano Aragonesa, Curial, Barcelona, 1976, p.540.
55. En efecte, segons Carrère, C., Barcelona, un centre econòmic en època de crisi (1380-1482), vol.I, p.297. "A partir de 1438 els dirigents barcelonins intentaran de llançar de nou la producció per mitjans totalment nous a la capital catalana: al sector amenaçat del tèxtil, cerquen o bé de ressucitar antigues branques de la producció, o bé de crear-ne ex-nihilo, amb la do



ble finalitat de reabsorbir la desocupació i de posar fi a la perillosa hemorràgia monetària (...) causada pel desequilibri de la balança comercial". Participaran en aquesta voluntat tant els governs de la Biga com els de la Busca. "La ciutat es transforma en empresari, atorgant subvencions i préstecs, procurant-se la primera matèria quan cap corrent comercial preexistent no la posa a disposició dels menestrals, reclutant a l'estranger especialistes de tècniques desconegudes, i fent-se, si s'escau, el primer client dels nous productes, per tal d'assegurar als treballadors els mercats necessaris sense els quals aquest esforç seria debades".

56. Arxiu de la parròquia de Sant Just: fogatge parroquial de l'any 1390.
57. IMHB. Consell de Cent. Fogatges XIX, nº 8,9,10, any 1465.
- 57 bis. La casa Gralla, a la Portaferriça, és el producte de les modificacions realitzades a principis del segle XVI al casal medieval, ja prou important abans d'aquestes dates. Part de les modificacions i millores, donant-li un aire renaixentista, van ser encarregades l'any 1508 a Antoni Carbonell, mestre fuster, i a Mateo Capdevila, mestre de cases, sota la direcció "artística" de l'Ardiaca Desplà. Vegeu: Josep M<sup>a</sup> Madurell Marimón: Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la arquitectura, s. XIV-XVI, "Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos", Col.legi notarial de Barcelona, 1948 (document del notari Juan Vilana). Madurell diu ignorar de quina casa es tracta en el protocol, però és ben evident que és la casa Gralla: en aquell moment figura com a propietari Guerau Desplà.
58. Parets, M., Memorial histórico español, vol.I, p.49,59,85.
59. Vegeu notes 104 i 105.
60. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p.392-398. Les nou fonts instal·lades durant els segles XIV i XV són públiques i localitzades a punts concorreguts, a part de les concessions d'aigua a la Catedral i a la Llotja. A partir del s. XVI, de les 22 concessions que registra Carreras Candi, 18 estan destinades a edificis privats, majoritàriament convents.

61. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p.343.
62. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p.348.  
"La muralla de la Mar s'acabà per los anys 1454. S'alçava de munt les roques dites los Còdols, ahont hi havia regular fons, tant, que un furios temporal se la emportà en 1484, ha vent-se de reconstruir des de Sant Francesc a la plaça del Vi. Altre colp de mar la destruí en 23 Febrer 1495.
63. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, p.586.
64. Guidoni, E., Historia del Urbanismo. El siglo XVI, IEAL, Madrid, 1985, p.321.
65. IMHB. "Documentació personal i papers particulars de Salvador Sanpere i Miquel", Carpeta 5. Hi ha la transcripció de documents de l'ACA. Registre nº 3899, folis 14,15,17.
66. Eiximeniç fa menció explícita, en el seu elogi a València, de la bellesa de les vistes i del "gran mar i gran terra" que l'envolta. Eiximeniç, F., Regiment de la cosa pública, Ed. Barcino, Barcelona, 1927.
67. IMHB. "Documentació personal i papers particulars de Salvador Sanpere i Miquel", Carpeta 18. Referència a una col·lecció de documents transcrits al A.G.S. pel Coronel D. José Aparici i Garcia. Estado, legajo 307. "Marqués de Aguilar en 8 nov. 1551 dice que se están derrumbando las casas desde la playa del vino a San Francisco y que la muralla estará para Abril próximo...":
68. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p.590.
69. Alemany, J., El port de Barcelona, Ed. Avenç, Barcelona, 1984, p. 78-79.
70. ACA. Reg. 4012, fol. 13,69,99 (citada a "Documentació personal i papers particulars de Salvador Sanpere i Miquel", carpeta 5), "Prevención sobre la fortificación de Barcelona y construcción de un fondeadero (mandratxe) en el punto que la Princesa Dª Juana Gobernadora del Reyno por su padre el Emperador Carlos V en 6 de Agosto y 6 de Noviembre de 1554 y en 26 de Enero de 1555 hizo al Marqués de Tarifa, Virrey de Cataluña.

71. Carrera Pujal, J., La Barcelona del segle XVIII, Ed. Bosch, Barcelona, 1951, p.243-244. Sobre l'ús com a passeig de les muralles podem llegir al IMHB, Consell de Cent, Diversorum XV, 7, 1355.169, "Tratado histórico de las antigüedades de Barcelona", Bruniquer, 1630, parlant de Barcelona: "Coronada de tres muralles la última (la de mar) terraplanada en lo alt del van cotxos que és un passeig molt deleitable a la vista així a la part de la terra i maior a la del mar (...) lo ample de la ciutat és a la part de mar que serà una milla y tot aqueix mur tira dret, que considerada la ciutat tota com un arch ab sa corda y diem que la muralla de mar que es a migdia es la corda del arch, y tot lo mur a la part de terra que es la part de levant y ponent y tramuntana, que fa circulo es lo arch. Aquesta muralla de mar es molt frequentada y de gran concurs eb tot temps de l'any y de grandíssima recreació".

72. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, op.cit., p.618.

73. IMHB, Consell de Cent. Deliberacions II.107.1598.fol.211: "per embelliment de la ciutat levar la pescateria de hont es y fer la en altre part"; fol.214: "comensar a enderrocar la pescateria lloc provisional al rastre o al cuerpo de guardia"; fol. 221: "enderrocar la muralla des de la torra nova fins al portal den Caldes".

Un segle més tard (Deliberacions II.109.1693.fol.48), deliberació "sobre la obra y fabrica fahedora en lo aposiento y oficina de la aduana de la pnt. ciutat", projecte paral·lel al dels nous Pallols. Tot tendeix a potenciar aquesta àrea urbana.

74. Duran i Sanpere, A., Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat, Curial, Barcelona, 1973, p.390.

75. Carrera Pujal, J., La Barcelona del segle XVIII, op.cit., p. 172. "L'Audiència (...) amb caràcter general argüi que de la mateixa manera que els veïns podien esser compel·lits a vendre llurs cases, si es necessitaven per a construir o ampliar una església, havia de practicar-se per a exiampiar places i carrers". ACA. Consultes. Reg. nº 132, fol.145.

76. De Seta, C., Napoli, Laterza, Bari, 1981, p.136-7-8.

76 bis. El govern de la ciutat si bé permet la instal·lació de nous convents, es preocuparà d'evitar que incideixen a les àrees més centrals. Així, quan el 1636, els consellers o-

fereixen un emplaçament possible als "clergues menors", els límits que donen són: "Entrant per lo portal nou a la present ciutat debés Sant Agustí tot a ma esquerra fins a la plaza de la Blanqueria y apres prendre rech aball restant tot lo rech a dreta y portal de San Daniel i de aqui bora muralla fins a dit portal nou tots los carrers que se enclouhen dins esta de signatio a ma esquerra venint sempre de dit portal nou" (IMHB. Acords. 1720, fol.303). És a dir, assenyalen justament l'àrea perifèrica de la dreta del rec, respectant les zones més valuoses del quarter del Mar.

77. Les quexes de la parròquia del Pi, que veu la possible disminució dels parroquians i l'augment de les esglèsies, és a dir, de la "competència", són abundoses al llarg del segle XVII. A les Deliberacions del Consell de Cent de 1671 es troben intercalades queixes en les quals es relacionen els convents i altres edificis religiosos construïts "els últims cent anys", així com les demolicions provocades. Però també a la resta de la ciutat tenim algun exemple semblant: el 1651 (Deliberacions del Consell de Cent, fol.80), la comunitat de Santa Maria del Mar, l'església de Sant Miquel i la de la Santíssima Trinitat intenten aturar la construcció d'un convent de monjes jesuïtes en "lo Palau del Archebisbe" (davallada de Sant Miquel, davallada del Call). Com sabem, a la llarga, la queixa resultarà inútil. De fet, els convents gaudien d'un veritable dret a l'expropiació i posaven en pràctica, entre ells, regles de joc que facilitaven llur creixement, tal i com ha estat ja comentat.
78. IMHB. Consell de Cent. Deliberacions II.209. 1700, fol.56.
79. IMHB. Consell de Cent. Deliberacions II.212. 1703, fol. 213,366; 1704, fol.45.
80. ACA. Registro nº 3.899, fol. 14,15,17,156,177. Citats a IMHB, "Documentació personal i papers particulars de Salvador Sanpere i Miquel", carpeta 5.
81. AGS. Estado, legajo 107, transcrit a IMHB, "Documentació...", carpeta 18.
82. La fortalesa proposada hagués tingut molt probablement característiques similars a les de les construïdes al sud del Mediterrani. Vegeu Guidoni, E., Historia del Urbanismo..., op.cit.

83. Griera, J., L'ocupació militar i les transformacions de la ciutat de Barcelona l'onze de setembre de 1714, "Avenç", 7-8, Barcelona, 1984.
84. AGS. Guerra, legajo 1956 citat a IMHB, "Documentació...", carpeta 18.
85. AGS. Secretaría de Estado, legajo 4151. Carta datada a Barcelona el 15 d'octubre de 1660 i transcrita a IMHB, "Documentació...", carpeta 5.
86. Idem nota 85.
87. El fogatge de 1516 es troba a l'IMHB, Consell de Cent, Fogatges XIX, 15 (altra còpia a l'ACA.RP. Fogatges, fogatges de moments pròxims: IMHB, Fogatges XIX.30, sense data i ACA.RP. Fogatges A.1403 de l'any 1497). El nombre de focs que resulta en aquest fogatge és de 6.364: hem fet algunes petites modificacions respecte de les xifres donades habitualment, en restar els "focs" del tipus "convent de...". No tenim la xifra per Barcelona del fogatge de 1553. Iglésies, J., El fogatge de 1553, Barcelona, Fundació Vives Casajuana, 1979, fa esment del document "Quaderno del repartimiento de las collectas de las 5.000 libras para fortificación de la frontera de Cataluña en conformidad con el último fogaje conforme disponen las constituciones" (ACA. Consell d'Aragó 203, any 1644): s'hi fa servir per Barcelona la població de 6.396 focs que devia ser precisament la que enregistrava el fogatge de 1553. Però, a més, al Llibre de Deliberacions del Consell de l'any 1639 (IMHB, vol.148, fol.55), per raó igualment de la "fortificació de les fortaleses", s'escriu que "es troba esser fogaia da dita ciutat en los ultim fogaia ment fet de aquella havente ja deduhit los deu focs per sentenar per los pobres confesos", en 5.756,5 focs. Donat que aquesta xifra és el 90% del total, la xifra global resulta ser, també 6.396 focs (l'any 1640 es torna a parlar, per raó de l'última paga per les fortificacions del "nombre de focs del últim fogaia ment fet en execució de la Cort General celebrada en lo any 1553"). Les xifres del cadastre de 1716 han de ser modificades per poder restituir el nivell de la ciutat abans del setge i darruacions de la Ciutadella. Desenvolupem en altre lloc els càlculs que porten a aquesta reconstrucció: es tracta, fonamentalment, de tenir en compte les darruacions provocades en el barri de la Ribera (quantificant-les a partir del Llibre de les Valoracions), les altres darruacions i el desplaçament

dels primers afectats per la Ciutadella. Aquesta feina permet deduir que si la població en el moment del Cadastre de 1716 era de 7.742 focs, abans del setge estava al voltant dels 8.700 (en aquesta reconstrucció, però, interessa més el valor dels pesos relatius que la xifra absoluta, per altra banda molt variable els anys anteriors al 1714; retenim, de tota manera, que quan es confecciona el Cadastre de 1716, la població de la ciutat és superior encara a la que tenia el 1640 o en iniciar-se la guerra de Successió). Les corbes de la parròquia de Sant Just treballades per Nadal i Giralt es troben a La population catalane de 1553 à 1717..., Sevpen, 1960: Les gràfiques de neixements, òbits i matrimonis abarquen el període 1550-1715 (reproduïdes fig.79).

88. IMHB. Consellers. Guerres 6. A la portada es llegeix "Llibre de la sinquantena". El coneixement espacial de la ciutat -noms dels carrers i ubicació correcta, límits de les parròquies, distribució dels oficis, situació de personatges coneguts, etc.- facilita la comprensió del document i palia les dificultats derivades del mal estat de conservació.
89. El moment queda descrit en el treball de Elliot, J.H., La rebelión de los catalanes (1598-1640), Madrid, Siglo XXI, 1977. A l'IMHB, Consell de Cent. Fogatges 16,17,18, tenim part d'un fogatge ja citat per Carrera i Pujal i també amb data d'agost de 1640, que podria estar relacionat amb la petició formulada per la Diputació a les ciutats, en el sentit d'informar sobre el nombre d'homes disponibles per a la guerra. És un recompte de caps de foc, realitzat per "quartos" i carrers, menys útil que l'altre de 1640, pel que fa als nostres objectius: efectivament, per una banda no abasta tota la ciutat (es conserven només 8 quartos, amb un total de 3.285 caps de casa, menys de la meitat del total); i per l'altra, a cada quarto deixen de constar les dones caps de casa i els clergues.
90. En el moment de confeccionar-se el fogatge de 1516, últim conservat a Barcelona anterior al de 1640, i anterior a Trento, no s'havien iniciat els recomptes parroquials. Després, les parròquies es van fer "servir", com veurem, per a la confecció del fogatge de 1626, no conservat; en canvi, l'altre fogatge, ja esmentat, de 1640, va seguir el sistema de quartos i carrers.
91. Aquest fogatge va ser presentat per Antoni Pladevall, Un cens

general de Catalunya de 1626 fins ara desconegut, "AUSA" 75, 1973. Es tracta d'un cens fet en relació a les Corts Generals de 1626 i del qual només s'ha trobat la part referent a la diòcesi de Vic. Pladevall escriu: "els documents que presentem indiquen que es va fer per bisbats i, segurament, si s'estudiés en altres arxius diocesans, es trobarien els censos de les restants diòcesis". S'ha de fer notar que només 14 anys separen els fogatges de 1626 i 1640.

92. Encara que alguns noms de carrers i una part dels noms dels individus no es puguin llegir, si és possible de contar-los i obtenir xifres de població per parròquies. El recompte dona els següents resultats: Sta. Maria del Mar: 612; Sant Miquel: 232; Sant Pere: 659; Sant Cugat: 189; Santa Eulàlia: 35, amb un total de 7.319 focs. És possible, a partir del document, fer una aproximació prou exacta als límits, molt complexes, de les parròquies barcelonines. Per altra banda, consten part dels oficis dels caps de foc (sobretot a la parròquia de Santa Maria), la qual cosa permet una aproximació més a la sòcio-topografia de la ciutat en aquest període.
93. Els anys amb llibreta de comunió pròxims a la data de 1640, i per tant més comparables a les informacions del fogatge, són els de 1635 i 1642 (Arxiu Diocesà de Barna. Microfilms). Aquesta comparació serveix per confirmar el que, per altra banda, sembla evident: un fogatge realitzat per parròquies està, lògicament, basat en les llibretes de comunió pasqual. De les dades de la parròquia, el fogatge només extreu el cap de cada foc (2.474 persones de comunió l'any 1636; 612 focs el 1640). No podem comparar les dades de les altres parròquies perquè no es conserven les llibretes de comunió pasqual.
94. La parròquia de Sant Just és l'única que conserva les llibretes de comunió pasqual durant aquest període i des de l'any 1613. De les altres parròquies, només per la del Pi tenim aquestes llibretes, però del període en estudi tan sols les dels anys 1693, 1700, 1704, 1707 i, ja després del setge, 1715 i 1716. Les oscil·lacions del període final, en funció de les diferents fases de la guerra de Successió (i acusant també la pesta de 1707), són essencialment equivalents en les dues parròquies amb dades, amb un balanç positiu per àrees que no van ser tan directament afectades pel setge i la construcció de la Ciutadella: 1693-1716 suposa al Raval un creixement del 29% i a la resta del Pi, més afectada pel bombardeig, del 7,5%

(vegeu la comunicació de Pilar López al I Congrés d'Història Moderna de Catalunya), mentre que per Sant Just és d'un 29%. Fem arribar la corba de Sant Just fins el 1716, moment del Cadastre, però, de fet, la "representativitat" d'aquesta corba, en relació al global urbà, només arriba fins al 1714, abans de l'assalt i derruïcions per la Ciutadella. A partir d'aquest moment, entrem en una altra fase de la història de la ciutat en la qual els pesos de la parròquia en el total urbà deixaran de ser constants (és clar que el global de la ciutat baixa més que la parròquia, després de 1714, degut a les derruïcions de guerra i Ciutadella). Per altra banda, no podem entrar aquí en el tema important de la mobilitat a curt termini durant aquest període, un tema que abordem en altre lloc d'aquesta tesi; una mobilitat que acompanya, a un altre nivell, les alces i baixes generals de la població. L'estudi de la permanència de les famílies en la parròquia de Sant Just permet d'assegurar que la mobilitat és molt alta en períodes molt curts de temps.

95. El fogatge de 1516 dóna els focs per quaters i per illes. La localització de cada foc al plànol de la ciutat permet de calcular els focs de la parròquia el 1516: 532 focs. Per passar a persones de comunió (teòriques), podem fer servir les xifres de 1640. Focs de la parròquia de Sant Just el 1640: 612; focs de la parròquia el 1516: 532; persones de comunió el 1640: aprox. 2.380; per tant, el nivell de persones de comunió, el 1516, hagués estat de 2.070. Els mateixos resultats s'obtenen amb les dades anteriors al 1714. Conèixer els focs de la parròquia de Sant Just en el moment del Cadastre és fàcil a partir de la localització en el plànol de cada una de les famílies.
96. Els focs de la parròquia de Sant Just són 532, 612 i 713 els anys 1516, 1640 i 1714; els focs de la ciutat en aquestes dates són 6.363, 7.319 i 8.695. El pes de la parròquia és, per tant, de 8,36%, 8,36% i 8,20%. Aquesta proporcionalitat haurà canviat ja, per exemple, en el cens de Floridablanca, moment en el qual el pes serà el 10%.
97. IMHB. Deliberacions del Consell de Cent, 1672, vol.181, fol. 201, intercalat. Malgrat els dos zeros de les xifres, la proporcionalitat amb les dades de la corba de Sant Just és molt notable:  $8.600/6.300 = 1,36$  i  $2.750/2.050 = 1,34$ .



98. Podem respondre ara al dubte plantejat per Pierre Vilar, Catalunya dins l'Espanya moderna, op.cit., vol.3, p.58: "El punt de partida de 1718 és per a Barcelona, més potser que per al conjunt del Principat, anormalment feble. L'endemà de la terrible caiguda de 1714, la població barcelonina ha retrobat el seu ordre de magnitud medieval -entre 30.000 i 35.000 habitants- que havia potser ultrapassat (però és ben veritat?) cap a mitjan segle anterior". I comenta en nota: "... Zamora, a l'apèndix del seu cens, comet la falta més greu de crítica sobre el passat barceloní, atribuint 94.000 habitants el 1657, és a dir, després de les pestes!". En acabar les derruccions de la Ciutadella, la ciutat tornava aproximadament als nivells de 1640; en el moment del Cadastre de 1716, faltant per deruir la meitat de les cases per la construcció de la Ciutadella, encara Barcelona està clarament per sobre d'aquest nivell. La que evidentment és falsa és la xifra de Zamora, mentre que sí és cert que la ciutat ultrapassés el nivell medieval, però no a mitjan de segle, sinó als inicis de la centúria. Segons la corba que presentem, l'any 1613 els focs de la ciutat eren aproximadament 9.000 (no sabem si els anteriors la xifra va ser més alta, però és molt probable), volum superior als 30.000 ó 35.000 habitants de que parla Pierre Vilar per a la ciutat medieval.
99. Estudiant els òbits de les parròquies de Sant Just i del Pi (Arxiu Diocesà de Barcelona. Microfilms), és fàcil d'apreciar que l'any 1651 va ser per a Barcelona el pitjor pel que fa a la pesta, tot i que en altres moments també es van patir els efectes de l'epidèmia (es conserva, per ex., a la sèrie d'òbits del Pi el "Codern de òbits de Parrochians de la parròquia del Pi morts de mal contagiós en la morbaria de Natzaret en la última refega de peste y hagués en la present ciutat de Barcelona en los anys 1653 y 1654"). Per altra banda, l'estudi dels òbits que van quedar enregistrats a la parròquia, durant els dotze mesos de l'any 1651 (29,56,103,192,271,173,41,45,59,43,54) mostra que la pesta es va concentrar en els mesos de març a juliol inclosos, amb un màxim per maig i juny.
100. Nadal, J., Giralt, E., La population catalane..., op.cit., i Moreu-Rey, E., Els immigrants francesos a Barcelona, 1959.
101. No és difícil de situar en el plànol i per les àrees escollides, els focs dels francesos del recompte de 1637, àmpliament

- treballat per E. Moreu-Rey. El document a l'ACA, Consell d'Aragó, 552.
102. Segons Moreu-Rey, op.cit., p.19, els francesos suposaven, el 1637, "potser més del deu per cent de la població total de la ciutat". Segons Nadal i Giralt, op.cit., p.62, "on peut assurer d'une façon générale que la proportion de français établis dans la principauté entre 1570 et 1620 devait osciller entre 10 et 20% de la population masculine". Les xifres són ara més exactes per Barcelona, en conèixer la població total el 1640.
103. Vegeu en la figura 52 el pes de la part inferior de la ciutat de llevant, com a àrea més densa de Barcelona.
104. Vegeu, per ex., als òbits de la parròquia de Sant Just, els efectes de la pesta sobre els carrers Carabassa, Serra, Còdols, Nou, Dormidor de Sant Francesc. Són fonamentals, en el cas de la pesta, les possibilitats d'abandonar ràpidament la ciutat, a més de les condicions higiènic-sanitàries de determinats grups. Miquel Parets (Memorial Histórico Español, tomo XXIV, p.379) escriu que als "... pobres, alimentados de yerbas y brocería, con facilidad se les pegava el contagio". El mateix Parets (p.378) "culpa" els habitants del carrer Nou de la propagació de la pesta: "como en la calle suele vivir gente no muy virtuosa, siempre hubo quien cargó con ropa de vestir y otras alajas, con los quales se esparció a otros barrios el mal y murieron algunos". En general, la gent que no viu de la seva feina i té residència fora de la ciutat, pot fugir ràpidament, mentre que la gent lligada al seu treball o pobre triga en marxar o no marxa (sap, a més, que serà rebutjada en arribar a les poblacions properes, pel perill de contagi). És ben il·lustratiu, com a resum, veure que als carrers aristocràtics -Ample, davallada de Viladecols...- no apareix pràcticament cap "notable" entre els morts.
105. El carrer Nou de Sant Francesc, a diferència dels carrers veïns, no va poder recobrar el nivell inicial. Aquest carrer va patir especialment les conseqüències de la pesta i això es va "aprofitar", possiblement, per "netejar" punts de conflictivitat que sempre havien preocupat les autoritats (pensem en la proximitat al centre aristocràtic-representatiu de la plaça de Framenors). Així, en el "Llibre de llicències per a te-

nir taverna" (IMHB. Consellers XIX, 19), l'any 1633 es parla de la prohibició de tenir taverna als carrers Dormidor, Nou, Còdols (a la llista original apareixen barrades les tavernes d'aquests carrers). De fet, ja el 1590 (IMHB. Consell de Cent, Ordinacions IV, 22, fol.8), s'ordena que les tavernes no es "puguen en ninguna manera parar ni tenir en lo carrer den Carabassa, den Serra, carrer Nou, del Vidre, de Sant Pau, den Roca, den Bartrellans, dels Capellans, de la Fusina, de la Vilanova i altres llocs consemblants y apartats de freqüentació de persones de bona vida". La qual cosa, de pas, resulta una magnífica definició espacial i ideològica de la perifèria.

106. Un balanç "estàtic" que contrasta amb la importància de les "entrades" i "sortides". La ciutat d'aquest període és, com diu Bardet per Rouen, un lloc per morir i un lloc per passar.
107. De fet, no és exactament proporcional la distribució dels pesos poblacionals, sinó que prima, independentment dels efectes acumulatius, la ciutat de llevant (pes inicial de la ciutat de llevant: 52,2% el 1516; increment rebut per aquestes àrees entre 1516 i 1714: 68,1%).
108. Nadal i Giralt, en comparar la ciutat de 1516 amb la de 1716, ressalten la decadència dels oficis de mar (situats a la ciutat de llevant). Però aquesta afirmació resulta exagerada per no tenir en compte que, en el moment del Cadastre de 1716, la major part de l'àrea "marinera" ja no existeix, a causa dels enderrocs per construir la Ciutadella i l'esplanada.
109. Vegeu més endavant el tema de les botigues. Avancem aquí dues notes. Per una part, una confirmació més de la "normalitat" amb la qual es contemplava l'ocupació per vivendes de les botigues. En el Registre d'Ordinacions (Consell de Cent, 1602-1608. 24 fol.128. IMHB) es parla de treure, en cas de persecució de lladres per la ciutat, llums a les finestres, o a les portes en cas de no existir finestres: aquestes vivendes sense finestres són, evidentment, les botigues. Per una altra banda, l'Edicte de 1716 deixa ben clara la relació entre botigues, infravivenda i prostitució: "su Exc... dize, prohíbe y manda a todas, y cualquier mujeres que puedan estar con otro sirviendo, que de esta hora en adelante, no se atrevan estar por sí solas en casas pequeñas, o botigas, sino que se pongan a servir a otras personas honestas, en pena, que las que harán lo contrario serán vandidas de el presente Principado,

por tiempo de cinco años" (Consell de Cent, XXV. Dietari 44. IMHB).

110. Sobre la institució del Cadastre vegeu, per exemple, Nadal Ferreras, J., Una font important per a la història econòmica de Catalunya: el reial Cadastre (1715-1845), Mercader i Riba, J., Felip V i Catalunya, Sanuy de Rialp, J.M<sup>a</sup>, La función del Catastro en la formación de capital: Barcelona 1717-1817, Segura i Mas, A., El Cadastre: la seva història (1715-1845), la seva importància com a font documental (consultables IMHB).
111. Nadal, J., Giralt, E., Barcelona en 1717-1718. Un modelo de sociedad pre-industrial, separata de "Homenaje a Don Ramón Carrande", Madrid, 1963.
112. No hi ha cap document similar abans d'aquesta data, i no en tornarem a trobar cap altre d'igual en temps posteriors.
113. El tema, per aquest període, està plantejat a Els usos del plànol: la riquesa a la Barcelona del s. XIV, Garcia Espuche, A., Guàrdia Bassols, M., "Avenç", n<sup>o</sup> 64, 1983.
114. El treball de Nadal, J., Giralt, E., Barcelona en 1717-1718..., op.cit., Sociedad de Estudios y Publicaciones, utilitza el Cadastre per a estudiar la ciutat de Barcelona, però el plantejament és diferent: es tractava, fonamentalment, de caracteritzar, en el sentit del títol de l'article, la Barcelona de principis del segle XVIII, pel qual no era necessària l'anàlisi espacial detallada. Per altra banda, Tarragó, S., a Barcelona según el Catastro de 1717-1719, "Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo", n<sup>o</sup> 80, aborda el Cadastre amb intencions, limitades, d'explotació de les variables espacials. Es tracta, però, d'un treball poc sòlid per a adoptar-lo com a base de partida (és molt fàcil demostrar que ni les dades aportades, ni els càlculs, ni les conclusions són vàlides).
115. Informació continguda al volum 12 sèrie Cadastre al IMHB. El 13 i el 14 donen informacions sobre els focs que ocupen les cases. Aquests són els volums bàsics pel present treball. El n<sup>o</sup> 11 conté fragments d'esborranys dels altres volums. Els esborranys del volum 12 s'inicien el maig del 1716 i els del volum 14 el febrer del mateix any. També hi ha fragments d'esborranys en els volums 312 i 338.

116. Vegeu, Galera, M., Roca F., Tarragó, S., Atlas de Barcelona, nº 74 i 164.
117. No disposem, per exemple, d'una guia de carrers per la ciutat del 1716 i la toponímia no és sezilla: hi ha carrers amb un mateix nom i diversos noms per determinats carrers. (Aquí al A pèndix 1 es farà un primer resum de la toponímia dels carrers de Barcelona, fonamentada en les pròpies recerques).
118. És un treball senzill però, evidentment, molt laboriós. A Barcelona cal situar 5.300 cases (a Cervera, ciutat que hem estudiat amb el mateix mètode, n'hi ha menys de 600 i a Montblanc, per la qual Josep M<sup>e</sup> Porta i Salanyà ha treballat les afrontacions, el nombre de cases és encara menor (La vila de Montblanc: agricultura, urbanisme i societat segons el Cadastre de 1731, "Pedralbes", nº2, 1982).

Les informacions sobre les cases i entre elles les seves afrontacions, falten pel barri 4 o barri de Santa Maria. La reconstrucció del plànol a aquesta zona ha obligat a un treball més laboriós que a la resta de la ciutat. S'ha partit de l'experiència obtinguda comparant, pels barris sense carències, el volum que dona la informació per focs. S'ha pogut comprovar, per exemple, que les cases de cantonada apareixen, sovint, dues vegades en el segon volum, conseqüència d'una segregació de la botiga com a espai habitat independent: a un carrer consta la casa propiament dita i a l'altre la botiga, amb el qual tenim punts determinats en aquests encreuaments de carrers. El mateix succeix a les cases amb botigues segregades que donen a carrers paral·lels. L'existència de més de 200 unitats d'aquests tipus ha permès d'abordar amb més seguretat la situació de la resta de les cases.

Per una bona part del barri 4, disposem a més del "Llibre de les Valoracions" (transcrit per Salvador Sanpere i Miquel, Los terrenos de la Ciudadela, Prueba 3, 1911; i copiat també al "Dietari dels Administradors de la Ciutat", 1714-1718. IMHB, Consell de Cent, sèrie XXV, nº44). Aquest llibre dona una llista de cases ordenades per carrers i dient a quina mà es troben, el qual facilita la situació de les cases en bona part del barri 4. (El mateix llibre pot ser analitzat a "Libro en donde queda sentado el valor que han tenido las casas que han derribado para la Real Ciudadela y Esplanada de ella con distinción de calles y dueños de las casas", IMHB, Patrimonial,

sèrie X, nº5). Finalment, mitjançant les afrontacions contingudes en documents notarial, s'ha pogut comprovar la situació d'un nombre apreciable de cases. Tot això ajuda a aconseguir un grau de precisió suficient per a l'obtenció d'alguns índexs (densitat, riquesa...) i l'anàlisi espacial de les dades relacionades amb els focs (oficis, composició familiar...). Quedaran, però, sense completar els plànols en els que es dona informació sobre les cases (ocupació en planta, alçades...), ja que aquesta falta pel barri 4. De fet, és possible a través de correlacions amb altres variables, aventurar també part d'aquestes dades.

119. El Cadastre no descriu, lògicament, els edificis singulars (esglésies, convents, edificis públics...) que simplement van apareixent en ser afrontades les cases de veïns. Per a tenir una idea suficientment precisa de les característiques d'aquests edificis i, sobretot, disposar d'una aproximació de les ocupacions en planta, ha estat necessari d'estudiar cada un d'ells, a partir dels plànols i de la bibliografia disponibles.
120. En el treball citat de Nadal i Giralt, es va passar per alt aquest punt important (igualmente en el de S. Tarragó) i això afecta les xifres de població per la Barcelona anterior al 1714.
121. No es pot entrar aquí en aquest tema. Més endavant, es donaran les xifres sobre població i cases afectades per la construcció de la Ciutadella i s'analitzaran les repercussions de l'amputació d'una part considerable de la ciutat.
122. Vegeu nota 115.
123. S'ha estudiat una mostra que compara 50 preus i lloguers: tot i trobar-s'hi algunes diferències, la mitjana dels valors pel Cadastre i pels documents notarial és la mateixa. De fet, el realment important és que el Cadastre dona una bona taula de comparació dels preus per a totes les cases de la ciutat. L'anàlisi de les corbes dels diversos barris permet advertir si un d'ells ha estat taxat amb criteris diferents: aquest és el cas del barri 7, les cases del qual es van valorar per desotà del que s'acostumava en els altres barris.

124. Les parròquies de Santa Maria del Pi (des del 1693) i de Sant Just i Sant Pastor (des del 1613). Arxiu Diocesà de Barcelona, Microfilms. De fet, també va ser possible descobrir una llibreta de comunió de la parròquia de Sant Jaume (sense data, però d'un moment pròxim al Cadastre de 1716) que era entre els documents de Sant Just.
125. No a tot arreu succeeix el mateix. Feliu Montfort, G., a Cens de població de 1717. Exemples d'ocultació a les terres de Lleida, "Pedralbes", nº3, 1983, demostra, comparant amb capbreus, que en el Cadastre de la zona per ell estudiada, falten famílies senceres importants. Per la comparació Cadastre-fonts parroquials, vegeu, Planas Closa, J.Mª, Metodología y demografía histórica: Tárrega siglos XVII y XVIII."Pedralbes" nº2.
126. En grau menor, quelcom semblant succeeix amb les divisions de barris: alguns dels límits són més difícils de resseguir al discòrrer per l'interior de determinades illes (fig.85). Queda apuntat aquí el fet suggerent que la part "invadida" de la parròquia del Pi per part de la parròquia de Sant Jaume, entre la Bocaria i la plaça de la Trinitat, es correspon en part amb l'antic call d'en Sanahuja (fig.86).
127. La mostra està constituïda per les cases de tots els inventaris dels notaris R. Albià, J. Brossa, F. Busquets, G. Casetes, F. Cervera, F. Cussana, F. Duran, J. Ferran, B. Forès Castell, J. Llaurador, P. Llosas i J. Madriguera (més els anònims), entre els anys 1716 i 1730 (298 unitats). S'ha estudiat també la mostra composta per les cases de tots els lloguers, vendes i èpoques d'obres del notari J. Llaurador, entre els anys 1683 i 1737 (130 unitats). Aquesta segona mostra dóna una corba menys regular, degut a les deformacions que introdueix la repetició de "clients", però els resultats bàsics són els mateixos que per la primera mostra. En aquesta primera aproximació, les mostres engloben un total de 428 cases de documents notariais.
128. La figura 89 mostra, en la seva regularitat, la pròpia coherència de la mostra i, per tant, del Cadastre.
129. La mostra "crea" una ciutat en la qual pesa menys la perifèria i que, per ser més central, conté (ho veurem més endavant) una proporció alta de cases grans, cares i amb propietaris vi-vint-hi.

130. Es va fer quelcom semblant per la ciutat de Livorno a Conforto, M.L.-Fratarelli Fischer, L., Il prospetto delle case di Livorno alla metà del 700. Allà, les comparacions s'establien entre un document del 1746 i un plànol del 1824, amb alguns a avantatges respecte del nostre cas: menor distància entre les dates, inferior nombre de cases (1.123), major regularitat en el traçat del viari i parcel.lari, en tractar-se d'una ciutat de nova planta. Si el treball de reconstrucció del plànol és més perfecte, el contingut del document és, en canvi, menys complet.
131. Sjoberg, G., The pre-industrial city past and present, Glencoe, Illinois, 1960. Malgrat els anys passats des de la seva publicació, és encara un punt de referència obligat, com reconeixen autors molt diversos: Langton, J., Residential patterns in pre-industrial cities: some studies from seventeenth-century Britain, "Transactions Institute of British Geographers", 65, july, 1975; Burke, P., Some reflections on the Pre-Industrial City, "Urban History Yearbook", 1975, Leicester University Press; Carter, H., An Introduction to Urban Historical Geography, ed. Edward Arnold, London, 1983; Power, M.J., The social topography of Restoration London a The making of the Metropolis: London 1500-1700, Longman, London-New York, 1986.
132. La tendència a la idealització de la ciutat medieval serà compartida per altres autors que caracteritzen aquesta ciutat a través del concepte de "casa artesana"; exemple molt clar és el de James Vance.
133. Rossi, A., La arquitectura de la ciudad, 2ª edició, Barcelona, 1976, G.G., p.75,76,77,78. Rossi situa l'anàlisi tipològica en el centre de la seva aproximació. L'estudi de les àrees de residència i de la seva evolució s'abordarà fonamentalment a partir de la casa i la parcel.la de propietat: els canvis morfològics reflecteixen les transformacions socials.
134. Disposem, efectivament, d'una llarga sèrie de treballs ja ben coneguts: Grau, R., López, M., Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial, "Cuadernos de arquitectura y urbanismo", 80, Barcelona, 1971; López, M., Vivienda y segregación social en Barcelona 1772-1791, "CAU", 19, Barcelona, 1973; López, P., Vivienda y sociedad en la Barcelona del



- setecientos, "Estudis històrics i documents dels arxius de protocols", VIII, Col.legi notarial de Barcelona, 1980 (tesi de llicenciatura 1974); Grau, R., López, M., Espacio y poder en Barcelona 1766-1791, treball inèdit dipositat al COAC; Arranz, M., Los profesionales de la construcción, tesi doctoral inèdita, Barcelona, 1979, i De la casa artesana a la casa capitalista: l'habitatge a la Barcelona del segle XVIII, "III Jornades d'Estudis Històrics Locals", 1983, etc.; als que han vingut a sumar-se els treballs dels arquitectes: Martí Arís, C., i altres: Degradación y monumento: el barrio de la Ribera en Barcelona, "2C. Construcción de la ciudad", 3, Barcelona, 1975; Sánchez-Jiménez, P., i altres: La lucha por el centro urbano. Plan para el Casc Antic de Barcelona, "CAU", 55, Barcelona, 1979; Montaner, J.M<sup>a</sup>, Anàlisi del procés de transformació del cos de coneixements arquitectònics a Catalunya, en el període 1714-1859, tesi inèdita, Barcelona, 1983, i Escaleras, patios, despensas y alcobas. Un análisis de la evolución de la casa artesana a la casa de vecinos en Barcelona, "Arquitecturas bis", 51, Barcelona, 1985. S'ha de remarcar igualment la comunicació Hereu, P., Montaner, J.M<sup>a</sup>, Ramón, T., al "II Congrés d'Història Urbana del Pla de Barcelona", Barcelona, 1985.
135. El tema Transició i ciutat: les transformacions de l'estructura de l'espai ha estat objecte d'un article realitzat per l'autor d'aquesta tesi (en col.laboració amb Manuel Guàrdia), que serà publicat en breu per la revista "Manuscrits" de la Universitat de Bellaterra. Entesa la transició com un procés de transformacions en la llarga durada, l'article es planteja com un estat de la qüestió recolzat sobre ampli material bibliogràfic.
136. Montaner, J.M<sup>a</sup>, Escaleras, patios, despensas..., op.cit.
137. Arranz, M., De la casa artesana a la casa..., op.cit. "... la casa artesana, unifamiliar, de planta, un o dos pisos i porxada, que simultàniament acomplia funcions de producció i residència i que solia pertànyer als seus ocupants en raó d'un contracte d'emfiteusi..."
138. Montaner, J.M<sup>a</sup>, Anàlisi del procés de transformació del cos..., op.cit., i article citat.
139. Goubert, P., El antiguo régimen, vol.1, siglo XXI, Buenos Ai-

- res, 1971, p.56.
140. De Vries, J., European urbanization 1500-1800, London, Methuen, 1984.
141. Nadal, J., Giralt, E., La population catalane de 1553 à 1717..., Sevpen, 1960.
142. Bardet, J.P., Rouen aux XVII et XVIII siècles. Les mutations d'un espace social, Sedes, Paris, 1983, p.210.
143. Idem nota 142, p.210.
144. Idem nota 142, p.211.
145. Es disposa de llibretes de comunió de les parròquies de Sant Just i de Santa Maria del Pi, a la primera des de 1613 i a la segona des de 1693 (vegeu nota 194).
146. Bardet, J.P., Rouen aux XVII et XVIII..., op.cit., p.211. Interpreta l'escàs percentatge d'immigrants a Burdeus entre 1737 i 1791, en un moment de plena expansió, com un resultat d'una millor esperança de vida, que redueix la necessitat de renovació.
147. En general, es parla de propietat (vegeu nota 150). Arranz és més precís (vegeu nota 137). El contracte emfitèutic serà, des d'aquesta perspectiva, el propi de la "ciutat feudal".
148. Nadal, J., Giralt, E., Barcelona en 1717-1718..., op.cit. Els autors busquen la relació entre el nombre de propietaris i el nombre de famílies que consten al Cadastre. Aquest càlcul si bé es pot admetre en termes aproximatiu, no és, en el seu plantejament, rigorós. En efecte, hi ha propietaris exteriors a la ciutat i d'altres no són famílies: confraries, institucions municipals, estatals, parroquials, conventuals, gremials, etc.
149. IMHB, Cadastre 19, 1720. Pagos por casas, censos y censales.
150. Segons Vance (que cita Waley, D., The Italian City Republics, New York, Mc Graw Hill Book Co., 1969): "Land holding was the normal accompaniment of other economic activities as many be

seen from the earliest tax records (in the second half of the thirteenth century) which suggest that normally about two-thirds of the heads of urban household owned hand<sup>m</sup>.

151. Vegeu nota 149.
- 151.bis. Tal i com ja advertiem a la nota 148, la relació entre propietaris i focs no és en rigor acceptable, però ens serveix a quí com a aproximació grollera, amb l'avantatge de quedar sempre per sobre de la real.
152. En aquest sentit, és interessant el treball que està realitzant actualment M. Guàrdia sobre la ciutat de Mataró i en el que s'analitzen justament els "mecanismes" utilitzats en la construcció de la ciutat, entre els quals la negociació dels censos és una de les peces claus.
153. Vinyoles T., La vida quotidiana a Barcelona vers 1400, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1985, p.181,182,183.
154. En general, les dones soles, sotmeses a unes condicions econòmiques precàries, i aquest com hem vist és sovint l'estat de les vídues, es deuen veure empeses amb freqüència a exercir la prostitució. Llegim en un edicte de 1716: "Su Exc... dize, prohibe y manda a todas y cualquier mujeres que puedan estar con otro sirviendo, que de esta hora en adelante, no se atrevan estar por sí solas en casas pequeñas, o botigas, sino que se pongan a servir a otras personas honestas, en pena, que las que harán lo contrario serán vandidas de el presente Principado, por tiempo de cinco años" (IMHB, Consell de Cent, XXV, Dietari, 44).
155. Des del cas de Mataró, estudiat actualment per M. Guàrdia, fins el de Gràcia, estudiat per Angels i Teresa Solà, l'establiment emfitèutic és l'instrument essencial que regula la formació de nous teixits urbans, i que proporciona la possibilitat de forta acumulació de capital, gràcies a la transformació de sòl rústec en sòl urbà.
156. Arranz, M., De la casa artesana a la casa..., op.cit. Montaner, J.M<sup>a</sup>, Escaleras, patios, despensas y alcobas..., op.cit.
- 156 bis. De fet, alguns serveis (safareig, pou, estenedor...) es

comparteixen a vegades amb individus que no viuen a la casa. Això succeeix, per exemple, com a conseqüència de clàusules especials en contractes de lloguer. Així, en el contracte entre Martí Serrabona, passamaner, i Lluís Fontanils, doctor en drets, pel qual el primer reloga al segon una casa situada al carrer de les Filateres, es fa constar que Serrabona tindrà la facultat de poder "treure y prendre aigua del pou que hi ha en dites cases y lo poder rentar la roba en lo sefreix ..." (Notari Josep Llaurador. Manual 2, 1684. Arxiu de Protocols de Barcelona).

157. També és normal, però, que la família que ocupa la botiga disposi de l'ús d'"aposientos" dels pisos superiors, sense que això suposi cap modificació a l'estructura de la casa i que, de la mateixa manera, el qui viu al primer pis passi a través de la botiga per accedir a l'escala. Juan Soler, Gentilhome, reloga a Francesch Guasch, escudellers, una botiga al carrer dels Escudellers, però "se reserva la facultat de poder entrar y axir tantes vegades quantas nos apareixerà a mí com a ma família per la dita botiga dins les dites cases", mentre que "Guasch podrà pujar y devallar en lo aposento demunt dit de les cases tant vos com vostra família...". També podrà "cuinar en la cuina de baix de dites cases... y traure la aigua del pou y valervos de les coses comunes de dites cases com son aigua, bassa, safareig y fer bugada quant vos apareixerà" (Notari Josep Llaurador. Manual 3, 1685).

- 157.bis. En una època de les obres fetes per Marc Isern, mestre d'obres en una casa del noble Don Josep Güell, al carrer de la Bòria, s'hi diu que s'ha "rebussat y emblancat la entrada cuina menjador rebost y botiga y en dita botiga se ha fet un sostret i la xamaneia y demás coses necessaries per a habitar en dita botiga" (Notari Josep Llaurador. Manual 45, 1728).

Un paper semblant devia complir el "mediano" de les cases genoveses. Vegeu: Heers, J., Urbanisme et structure sociale à Gênes au Moyen Age, Studi in honore di Amintore Fanfani, 1962.

A Barcelona, des dels fogatges del segle XIV i, sobretot, des del fogatge de 1516, és freqüent la menció de focs vivint en botigues. Aquesta funció d'infravivenda de les botigues queda explícita en altres fonts documentals i ha estat assenyalada, al segle XIV, per Teresa Vinyoles a La vida quotidiana..., op. cit., p.61. És també il·lustrativa en aquest sentit la lectura

de El Cavaller i l'alcovota, de Jaume Riera i Sans, ed. Pi de les tres Branques, Barcelona, 1973.

158. IMHB, Gremis, Cadastre, Repartiment personal, 1721.
159. Bardet, J.Ph., Rouen..., op.cit. Comenta, en aquest sentit: "... la cohabitation des maîtres et des compagnons n'est pas très fréquente...".
160. Montaner, J.M<sup>a</sup>, Escaleras..., op.cit., ho resumeix parlant de la "casa artesana": "Por su simplicidad y clara lógica constructiva era ésta una solución tipológica que reunía tres cualidades importantes: su capacidad de permanencia a lo largo de siglos (...), sus posibilidades de máxima flexibilidad (...), y su fuerte indiferenciación en cuanto al uso de los espacios interiores...".
- Aquesta capacitat d'adaptació quedarà explícita, per exemple, a les barraques pel barri de la platja, que es projectaren el 1718 per substituir part del barri enderrocat. En efecte, allà es parlarà de barraques unifamiliars que es puguin adaptar per albergar dues famílies.
161. Vegeu per exemple: Batlle Gallart, C., La casa burgesa a la Barcelona del segle XIII, "Acta/Mediaevalia", Annex 1, 1983, Dep. Hist. Mediev. Fac. Geo. Hist. Univ. Barcelona; Madurell Marimón, J.M<sup>a</sup>, Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la arquitectura, s. XIV-XVI, Colegio notarial, Barcelona, 1948; López Guallar, P., Vivienda y sociedad en la Barcelona del setecientos, "Estudis històrics i documents dels arxius de protocols" VIII, Barcelona, 1980; Arranz Herrero, M., De la casa artesana a la casa capitalista: l'habitatge a la Barcelona del segle XVIII, Comunicació III Jornades d'Estudis Històrics Locals.
162. Perrot, J.C., Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII siècle, Mouton, Paris, La Haye, 1975, vol.2, p.604. Comenta els canvis que es produeixen en el parcel·lari i la freqüent existència de conjunts de cases d'un mateix propietari que es segreguen o s'uneixen segons les circumstàncies.
163. Pau Font, mercader amb àmplia fortuna, realitza complicades obres unint i comunicant diverses cases comprades en una de les àrees més comercials de la ciutat, al carrer dels Canvis

(1700-1713). El carreró de la fonda d'en Revella, abans d'en Ribalta, antic alfòndec reial, separa les cases: Font construïrà un pont per salvar-lo (Notari: Josep Llaurador. Manuals 17, 39,41, Arxiu de Protocols de Barcelona).

El 1694, Don Josep de Marimon, Marquès de Cerdanyola, lloga una casa del carrer Ample a Antoni Pera de Tord, donzell, el qual, al seu torn, la relloga al noble Don Martino de Sabater, per 220 lliures l'any. Aquesta mateixa casa és la que Marimon anirà dividint a partir de 1721, en un total de cinc etapes. Primer, una part a Antoni Pibernat, sabater, amb cens de 100 lliures anuals. Segon, també el 1721, altra part a Joan Antoni Arnús, sastre (250 lliures). Tercer, una nova fracció al mateix Arnús l'any 1722 (88 lliures). Quart, altra subdivisió a Pere Joan Artós, negociant (115 lliures). I el 1726, l'última part a Josep Martí (100 lliures). Un total de 650 lliures en censos més les despeses que els individus establerts han de justificar pel manteniment de la casa. Les divisions es fan, en tots els casos, "des de terra fins al cel": encara és molt important tenir els "peus" de la propietat a la terra (Notari Josep Llaurador. Manuals 12,38,39,40,41,43. Arxiu de Protocols de Barcelona).

Dona Anna de Copons, vídua de Don Raimon de Copons, Marquès de Moya de la Torre, divideix també una casa al carrer Ample, el 1722. De fet, aquesta casa havia estat ja dividida en 3 parts i després unida en comprar Copons a Ignasi Damians, mercader, aquestes 3 parts. En dividir-la novament, es fan, en aquesta ocasió 4 "cases" en les que s'estableix a Joan Pallars, confiter (88 lliures), Josep Bujons, fuster i candeler (89 lliures 10 sous), Pau Armenteras, retorcedor de cordes (78 lliures) i Manuel Rovira, fuster (140 lliures), amb un total de 395 lliures 10 sous de censos a més de les quantitats per a manteniment de les cases (Notari Josep Llaurador, Manual 40. Arxiu de Protocols de Barcelona).

En aquests casos posteriors al Cadastre, aquest reflecteix una sola casa. En els casos en els que les cases havien estat dividides abans del 1716, ja apareixen en el Cadastre els individus establerts com a "dueños" de cada una de les noves "cases" (les cases de Jacint Balanyà, sastre i de Josep Ferriol, celler, per exemple, formaven abans una sola unitat; el 1716 apareixen com a dues cases del carrer Ample).

164. Vegeu: Riu, M., La financiación de la vivienda, propiedad ho-

rizontal y pisos de alquiler en la Barcelona del siglo XIV, "Congreso de La Ràbida", Huelva, 1981; Batlle, C., La casa burguesa..., op.cit.

165. Aquesta continuïtat és precisament la que permet l'anàlisi de l'evolució del parcel·lari, basada en la relativa permanència del mateix sobre la malla que defineixen les parets "mestres" mitgeres.

166. En la nova casa de Jacint Balanyà, abans esmentada, es fan obres d'adaptació amb un "preu fet de descobrir la taulada y sostros al respecte en forma de celubert per donar claror als aposentos de dintre dita casa...". Es tracta d'una partida més dintre de les que componen les modificacions de la casa (Notari Josep Llauredor, Manual 6, 1688).

Donada aquesta facilitat per actuar sobre els forjats, és normal enderrocar els sostres d'una casa per posar-los al nivell de la casa veïna, si aquestes s'han d'unir. Així, en la casa del noble Francesc Rius, Dr. de la Real Audiència, l'any 1701, s'ha "desfet y tornat a fer tot lo primer sostre de la casa petita que ses alçat al igual dels sostres de la casa gran" (Notari Josep Llauredor, Manual 19, 1701).

167. L'estudi de l'evolució dels centres de la ciutat, realitzat per Duran i Sanpere (Barcelona i la seva Història: la formació d'una gran ciutat, vol.1, p.140), és un bon punt de referència per mostrar aquesta manca. En efecte, l'absència de treballs de base porta, a un dels millors coneixedors de la ciutat, a hipòtesis que la recerca sòcio-topogràfica desmenteix.

Hi ha hagut posteriorment alguns intents d'abordar una aproximació sòcio-topogràfica a la ciutat, en dos moments històrics diferents (Cabestany, Els fogatges, font per l'estudi..., op.cit., i Tarragó, Barcelona según el Catastro de 1717-1719, op.cit.), però han estat intents fallits i sense continuïtat.

168. Sjoberg, G., The pre-industrial city..., op.cit., suposa que la situació dels pobres a la perifèria és fruit d'una segregació per minimitzar els contactes amb les èlites.

169. Vance, J., Land assignement in the precapitalist, capitalist and poscapitalist city, "Economic Geography", Jg.47. 9.101-120, Worcester, Mass, 1971, p.101. "Property as such did play

a rôle, as Swift noted in defining law as "the will of the majority of those who have property in land". But land ownership was mainly functional, affording a workman a place to practice his trade and shelter his family, apprentices, and journeymen"; i p.103: "If man used rather than possessed land his valuation of it was a functional rather than a capitalized one (...). In a true sense the value of land in the Middle Ages was the value of social association and the assignement of sites was accomplished with a matrix of social rather than economic decisions".

El mateix Vance a This scene of Man. The Role and Structure of the City in the Geography of Western Civilization, New York, 1977 (cinc anys posterior) matitza molt aquestes idees, en afrontar l'estudi comparat de les ciutat de les diverses àrees europees. Estableix aquí una distinció b sica entre les ciutats del Nord d'Europa i les ciutats mediterrànies. Les primeres s'ajustarien molt més al seu model, en predominar-hi el poder gremial, mentre que les ciutats mediterrànies, particularment les italianes, reflectirien a l'espai la lluita de faccions.

170. L'article citat de Langton (nota 131) es centre justament en mostrar la debilitat o almenys la insuficiència d'aquestes aproximacions. També Burke i Carter (obres citades) advertixen de les limitacions del model de Sjoberg. D'altra banda, a portacions com les de Bardet a Rouen, Perrot a Caen, Wolff a Toulouse..., o el nostre propi treball sobre els fogatges exposats amb anterioritat, són per sí sols prou demostratius de la debilitat d'aquestes construccions teòriques (obres citades i Wolff, Ph., Toulouse vers 1400: répartition topographique des fortunes et des professions, "Regards sur le midi m di val", Privat, 1978.
171. Les conseq ncies sobre la ciutat de la construcció de la Ciutatella seran estudiades en el pròxim capítol. Aquí ens limitarem a fer un avanç.
172. Vegeu la introducció del primer capítol.
173. Vegeu: Boudon, F., Tissu urbain et architecture: l'analyse parcellaire comme base de l'histoire architecturale, "Annales", 30, année n  4, 1975.



174. Fins i tot en zones teòricament simples, com la constituïda pels horts del Raval, s'hi donen barreges singulars. Efectivament, en aquests horts apareixen sèries de cases molt petites, situades al costat d'una altra de més gran, ocupada en ocasions pel propietari del conjunt: hi conviuen, doncs, les petites unitats amb la casa gran i la finca d'explotació agrícola.
175. La màxima complexitat es dona a les illes situades al davant de la Llotja.
176. La parcel·la gran queda definida, fonamentalment, per una amplada no lligada a les mides de la crugia mínima. És més difícil "decidir", en canvi, quina és la superfície mínima per aquest tipus de parcel·la. En el plànol, s'han grafiat com a àrees de parcel·les grans aquelles en les quals dominen les de més de 300 m<sup>2</sup>. Com a regla general, aquestes parcel·les augmenten de superfície en allunyar-se del centre.
177. Són útils els estudis d'una part d'aquestes àrees continguts a Sanpere i Miquel, S., Topografia antiga de Barcelona. Rodalia de Corbera, Barcelona, 1890-92.
178. Aquests centres són els "comercials", que coincideixen amb la primera zona, i l'"administratiu i religiós", al voltant de la plaça de Sant Jaume i la Catedral.
179. És difícil d'establir el nombre exacte de cases que apareixen al Cadastre de 1716. En qualsevol cas, no es pot fer únicament el recompte a partir dels volums 13 i 14, sinó que cal basar-se, fonamentalment, en el volum 12, que és el que dona la informació de les cases. Els errors deriven del fet que els volums 13 i 14, que contenen les dades sobre els focs, desglossen casa i botiga quan en l'última hi viuen famílies diferents de les que ocupen la casa. És necessari anar comparant el volum 12 amb els altres per a obtenir la informació més exacta. Al barri 4 el recompte és més difícil i, a més, s'ha de recordar que falten les cases ja enderrocades per a la formació de la Ciutadella. Les xifres més aproximades de cases, pel barris del 1 al 10 són: 161,397,580,1.183,431,1.051,295,186,415,595, amb un total de 5.294.

Un altre tema important ha de quedar ara pendent: l'estat de les cases com a conseqüència del setge i assalt del 1714 i d'anteriors episodis bèlics.

180. El terme "espais" inclou aquí cuines, sales, "aposientos", etc. Degut a les possibles petites diferències de les dimensions d'aquestes peces dintre de cada grup, s'ha de suposar una certa diversitat de les superfícies reals pels components de cada categoria. En treballar, però, amb grans xifres s'uniformitza de forma vàlida el caràcter de cada grup: la continuïtat de la corba de preus ho demostra.
181. És sabut que les cases grans tenen alçades de pisos superiors a les de les cases petites: a espais més amples en planta corresponen majors alçades.
182. En canvi, en la que el Cadastre comptabilitza només com a planta baixa, és molt freqüent un desdoblament d'alçades per l'existència d'un "sostret" que divideix en secció aquesta planta, generalment sense arribar a la façana. Això dóna més possibilitats de densificació, en disposar de més m2 de sostre per m2 de sòl.
- 182 bis. És completament atípica la zona de l'antic Call (barri 7) en la qual observem alçades de 4 plantes, en una àrea amb parcel·les grans i que donarà densitats habitades poc elevades: una estructura física singular que ha d'estar d'alguna manera relacionada amb la gènesi històrica peculiar d'aquesta part de la ciutat.
- Pel barri 4 s'ha de suposar una simetria pels eixos "alts" i una prolongació de les màximes alçades per la franja de la façana de mar.
183. Trobem la sala, en cases molt petites en planta, quan les alçades són de 4 o 5 sostres. Això succeeix a les zones centrals altes i denses com l'Argenteria. Aquí, la cuina indica millor que la sala la planta allà on es viu: en general, es pren la cuina com a indicador ja que la sala no sempre existeix o de vegades queda mal definida al Cadastre. D'altra banda, cal remarcar, contràriament al que es pugui pensar, l'existència abundantíssima, fins i tot a les cases petites, de menjadors com a peça amb denominació pròpia.
- 183 bis. Les cases que tenen la cuina a planta primera resulten amb un preu mitjà doble de les que la tenen a planta baixa.
184. Al pròxim capítol es farà una anàlisi més detallada de les demolicions i els seus efectes.

185. Cal deixar clar que en l'estudi dels pesos del capítol precedent ens basàvem en els treballs que es realitzen aquí. En efecte, la distribució final es feia amb els pesos anteriors al setge, deduïts a partir del Cadastre.
- 185 bis. Pels desplaçats per les bombes, en els diferents barris de la ciutat, fem una simplificació dels càlculs. Efectivament, en el cas dels desplaçats per la Ciutadella estudiem quin és el percentatge de focs que van a parar des del barri 4 a cada un dels altres barris; en canvi, pels afectats dels "casolots" suposem que el 30% dels que no moren o marxen de la ciutat es queden al mateix barri. Això té, a més, una justificació en el sentit que és més raonable una permanència més forta en el barri quan es tracta de afectats que no suposen grans xifres i que es produeixen durant un cert marge de temps. Així, en el cas del mateix barri 4, considerem que els focs dels "casolots" es quedaven en un 30% al mateix barri, en comptes de un 20% =  $30\% \times 0,66$ . De tota manera, les diferències que en resultarien si adoptèssim el 20% en lloc del 30% serien molt petites:  $1.960 = 1.142 (A) + 0,2 \times 41 (A) + 0,3 \times 0,66 \times 504 (A)$ , implica  $A = 1.568$  i 2.645 focs en lloc de 2.637 que en resulten en el cas admès. De fet, les diferències són escasses pel fet de ser un càlcul molt precís que, abans de calcular directament els focs anteriors al setge, multiplicant cases anteriors al 1714 per focs/casa el 1716, dedueix un valor més exacte del coeficient focs/casa en el moment anterior al 1714.
186. Nadal, J., Giralt, E., Barcelona en 1717-1718..., op.cit.
187. Aquest tema ha estat tractat en els treballs de Molas, P. Comerc i estructura social a Catalunya i València als segles XVII i XVIII, Curial, Barcelona, 1977; i Amelang, J., Honored citizens and shameful poor. Social and cultural change in Barcelona 1510-1714, Princeton University, 1981, i University Microfilms International Ann Arbor, 1982, Tesi inèdita.
188. Amelang, J., Honored citizens..., op.cit., ens parla de dramàtica expansió numèrica de la noblesa.
189. Vilar, P., Catalunya dins l'Espanya Moderna, vol.II, ed. 62, Barcelona, 1964-1986, pp.320a 326.
190. En trobem referències, per exemple, al IMHB, Consell de Cent,

Registre Deliberacions II.202, 1693, fol. 41: "asientos para los vestits, sombreros, camisas, corbatas, sabates, para los soldados del tercio de la ciudad...", o II.209, 1700, fol.210 bis: "Relació de los paños estofas y otros géneros que son me<sup>ne</sup>ster para hacer el vestuario que esta resuelto se fabrique para las tropas del exercito...".

191. Vegeu: Boadas, J., Riquesa urbana i estructura social a la Girona de 1716, tesi de llicenciatura inèdita UAB, 1983.
192. Vegeu nota 88.
193. Cal comparar amb ciutats com Paris i Gènova, però també, per exemple, amb Girona, la segona ciutat catalana. Vegeu Boadas, J., Riquesa urbana i estructura social..., op.cit.
194. Per a la densitat neta es pren únicament la suma de superfícies de les illes de les quals han estat restats els edificis públics i religiosos.
195. Vegeu: Perrot, J.C., Genèse d'une ville moderne..., op.cit.; Bardet, J.P., Rouen aux XVII et XVIII siècles..., op.cit.
196. Això, lògicament, ha d'implicar uns "acabats" constructius i unes qualitats en els materials inferiors als que es donen a les zones centrals.
197. Sjoberg, G., The pre-industrial city..., op.cit.; i Vance, J., Land assignment..., op.cit.
198. Molas, P., Comerç i estructura social a Catalunya i València ..., op.cit.; Amelang, J., Honored citizens..., op.cit.
- Els investigadors de la ciutat del món anglo-saxó (Langton, Carter...) han criticat del model de Sjoberg el fet de no registrar el canvi que s'ha produït entre la ciutat dominada per un patriciat terratinent i la ciutat, de l'edat moderna, dominada pels mercaders. A Barcelona, aquesta crítica no és pertinent, perquè els mercaders més aviat han perdut pes dintre de la ciutat. Els canvis en aquest sentit es produiran durant el segle XVIII.
199. Perrot, J.C., Genèse d'une ville moderne..., op.cit.; Bardet, J.P., Rouen aux XVII et XVIII siècles..., op.cit.; Vovelle,

M., De la cave au grenier: un itinéraire en Provence au XVIII siècle. De l'histoire sociale a l'histoire des mentalités, Fleury, Québec, Canada, 1980.

200. Les recerques sobre Cervera, La Bisbal i Torroella han estat realitzades, en el marc de les Trobades amb la Ciència dels anys 1984 i 1985, organitzades per la CIRI, conjuntament amb Manuel Guàrdia Bassols. L'estudi del Cadastre de Matoró forma part dels treballs que integren la tesi doctoral de Manuel Guàrdia, actualment en elaboració.
201. García Càrcel, R., Notas sobre población y urbanismo en la Valencia del siglo XVI, "Saitabi", XXV, València, 1975; Vovelle, M., De la cave..., op.cit.; Bardet, J.P., Rouen..., op.cit.; Langton, Residential patterns..., op.cit.; Carter, An introduction..., op.cit.
202. De Vries, J., European urbanization..., op.cit.



## CAPÍTOL 3

### EFFECTES DE LA CONSTRUCCIÓ DE LA CIUTADELLA: L'INICI D'UNA SE- QUÈNCIA URBANA

#### 3.1. Estructura urbana i impacte d'una lògica externa

Fins aquí, a la història de Barcelona han dominat les permanències sobre els canvis: no s'ha produït cap intervenció d'envergadura que modifiqui essencialment la ciutat. Barcelona s'ha mantingut visiblement al marge dels canvis que s'han anat gestant en els centres més vius d'Europa: al marge d'una nova visió de la ciutat, d'uns nous agents transformadors, d'uns nous instruments de control espacial..., que s'han anat posant a punt des del segle XV i que han modificat, sensiblement, moltes ciutats.

A Barcelona, tret a la construcció de la muralla de mar, que tampoc és comparable a les intervencions característiques arreu d'Europa per aquest període, només l'expansió conventual presenta una dinàmica semblant a la considerada pròpia de l'època. Però fins i tot el creixement dels convents afecta d'una manera molt perifèrica l'estructura física i urbana de la ciutat.

Amb aquesta constatació queda automàticament justificat el privilegiar les aproximacions sincròniques que intentin reflectir una estructura urbana que té un grau de permanència tan considerable. En aquest sentit, les fonts documentals han permès d'obtenir una base prou sòlida per restituir

una imatge de la ciutat força completa.

Des de finals del segle XVII es comencen a advertir els signes d'una futura reactivació que no tindrà temps, però, de substanciar-se en canvis rellevants a l'estructura urbana. El desenllaç de la guerra de Successió impedirà que la ciutat sofreixi els primers grans canvis sota l'impuls de forces endògenes. La primera gran modificació d'aquella estructura urbana que ens perfilaven els fogatges i el cadastre de 1716, serà el producte d'una acció exterior que provocarà una mutació traumàtica del teixit urbà.

En efecte, la ciutat rebrà sobtadament i des de fora tota una "nova tradició" en la visió i la gestió de la ciutat, que parteix del segle XV i que ha quedat incorporada al bagatge de sabers i pràctiques dels enginyers militars. La influència capital dels enginyers militars es manifestarà de múltiples maneres i durant un llarg període que abarca fins ben entrat el segle XIX.

De tota manera, el primer i més rellevant producte de les tècniques militars a Barcelona, i també el que tindrà un major impacte tant a nivell morfològic com d'estructura urbana, serà, sens dubte, la Ciutadella. L'erecció de la fortalesa és l'obra de major envergadura realitzada des de l'aixecament de les muralles medievals. La seva implantació, dintre d'un programa de militarització de la ciutat, provocarà, a més, la derruïció d'una àrea molt considerable del teixit urbà, amb efectes encara avui no prou ben aquilatats.



### 3.2. La "història de la història" de la Ciutadella

Des d'un punt de vista historiogràfic, la Ciutadella i els seus efectes sembla un tema caigut en desgràcia. Provoca, o al menys ho sembla, una desagradable sensació de "déjà vu". Aquesta situació, a més, no és el producte d'un recent "empatx": tot al contrari, només cal repassar lleugerament la historiografia dels últims 70 anys per observar que ha estat només objecte d'al·lusions parcials, tangencials o marginals.

Dos factors semblen conjugar-se per produir un efecte d'aversiò tan perllongat. Per una banda, l'ús i abús al que ha estat sotmés el tema per part d'una determinada historiografia que podriem qualificar, potser abusivament, de "nacionalista"; per l'altra, el pes d'una aportació que molt probablement ha estat avaluada per molts com a "definitiva". Aquests han estat, sens dubte, els dos elements primordials que han marcat el destí historiogràfic de la Ciutadella i dels seus efectes.

Sembla necessari fer un breu repàs de "la història de la història" de la Ciutadella, per entendre l'escassa atracció que el tema exerceix des de fa tants anys. Ja s'ha dit que no manquen treballs valuosos, però tot el que sabem és el fruit d'un període ja llunyà. En efecte, és a la segona meitat del segle passat quan es van plantejar els problemes, es van investigar les fonts documentals i es van donar les respostes essencials que s'han utilitzat fins avui. Les recerques que aleshores es van emprendre no van, però, ser el fruit d'un treball estrictament acadèmic o erudit allunyat

dels interessos immediats. El tema va adquirir una sobtada actualitat política, i més tard econòmica, que va ser el que va estimular una útil, però sovint parcial, labor de recerca.

En efecte, la Ciutadella, que des del mateix moment de la seva erecció havia projectat una imatge amenaçadora sobre la ciutat, acusarà encara més aquest significat després de la seva funció de presò política durant l'ocupació francesa i, més tard, durant la repressió liberal del comte d'Espanya. Transformada en símbol de l'opressió, la seva derruïció es convertirà en l'objectiu més visible de la lluita política per les llibertats, en les "dues vessants liberal i racionalista" (1).

La pugna per l'enderrocament de la fortalesa té el seu període de màxima intensitat entre 1840 i 1869, data de la devolució de la Ciutadella a la Ciutat. És en aquest context en el que Pi i Arimón edita la seva "Barcelona antigua y moderna" (1854) (2), principal aportació d'aquest primer període, i punt de referència dels historiadors que abordaran el tema de la Ciutadella. És de fet la primera anàlisi, d'aquest període, realitzada per un historiador pròpiament dit, amb una exposició de motivacions i conseqüències. A partir d'aquest moment els arguments de Pi i Arimón els trobarem reproduïts en els textos d'altres historiadors, en articles periodístics i en pamflets polítics. Aquests, però, precedeixen el treball de Pi i Arimón: Així, l'Exposició adreçada per l'Ajuntament de Barcelona a la Junta Consultiva avança molts dels arguments que recollirà, encara que més distanciadament, l'historiador.

Segons Miracle (3), ja el 1863, l'Ajuntament havia anomenat una comissió per què estudiés el tema; comissió que va tenir cura de fer una recopilació documental, per donar fonament històric als arguments que es pensaven presentar. Pi i Arimón, que des de 1834 era cooperador en l'ordenació de l'Arxiu Municipal, no va ser, probablement, aliè a aquest recull documental. En tot cas, l'exposició feta per l'Ajuntament resumeix en essència els principals arguments històrics que veurem reproduïts en Pi i Arimón, Bruguera, Bofarull...: les intencions de venjança, la funció repressiva de la Ciutadella, el gran valor del barri enderrocat, l'atemptat a la propietat privada, etc. (Apèndix 2).

Pi i Arimón, el primer i més ponderat de tots els historiadors citats, no farà referència a l'esperit venjatiu de Felip V, i fonamentarà en canvi, amb l'estudi documental, els altres punts esgrimits. Considerarà la Ciutadella dintre del programa, explícit en els documents, de control repressiu de la ciutat: "Felipe V, que halló ya el Castillo (de Montjuïc) en disposición de ser una batería contra Barcelona por una parte, quiso formar dos más en otros puntos, en la Ribera y cerca de las Atarazanas, para de este modo tener la población encerrada entre tres formidables fortalezas".

Per altra banda, per il·lustrar el alt valor del barri enderrocat es fonamenta principalment en dos documents: el memorial de la parròquia de Santa Maria del Mar (4), i el text de l'erudit barceloní Pere Serra i Postiu (5) (encara que Pi i Arimón no cita, generalment, les fonts consultades). Després

de considerar el barri derruït "el más bello, poblado y concurrido de la Ciudad", el compara per la seva composició social a la Barceloneta i en relaciona els monuments i espais urbans principals. Així, s'entreté, particularment, en una part del barri de gran bellesa per les seves cases i jardins. En aquest llarg paràgraf, Pi i Arimón es basava en el text manuscrit inèdit entitolat "Lo perquè de Barcelona", redactat, abans de 1748, pel lletraferit i erudit barceloní Pere Serra i Postiu (Apèndix 3).

Segons aquest, el que anomenava "carrer i barri de la Fusina", "... era la cosa mes bella y deleytable de Barcelona...". Després d'una prolixa descripció dels jardins que adornaven la zona, particularment el del Cònsul d'Holanda, acabava dient: "Açó era la Barcelonesa Fusina, admirada y celebrada fins de tots los estrangers". Aquest text serà en dels cavalls de batalla en la discussió sobre el valor de l'àrea enderrocada per la Ciutadella.

Serra Postius, en el mateix escrit, donava la suma de carrers, cases i persones de comunió afectades i declarava haver-ho extret de l'arxiu de la parròquia de Santa Maria del Mar. Pi i Arimón va aconseguir trobar el document referit, avui perdut, i publicà la llista íntegra dels carrers afectats amb el nombre de cases i de persones de comunió. A partir d'aquí, un aspecte que l'historiador destacarà amb vigor especial serà l'atemptat que les derruccions suposaren, en contra de la propietat: "Entonces se eclipsó el halagüeño porvenir de algunas personas que en el justo goce de sus propiedades en aquella parte

de la ciudad miraban el seguro de su subsistencia y la de sus familias".

Els fonaments documentals de Pi i Arimón i l'esprit del document elaborat el 1840 per l'Ajuntament animaran les pàgines de Víctor Balaguer, Bruguera, Bofarull i altres. En el cas de Balaguer, queda palesa obertament la "dependència" dels seus arguments de la "Barcelona antigua y moderna" de Pi i Arimón, ja que reproduïa íntegrament el capítol dedicat a la Ciutadella, en la seva monumental "Historia de Cataluña", publicada el 1863. (6).

El mateix any, des de la seva posició més pròxima del propagandista que de l'historiador erudit, va emprendre una campanya periodística per aconseguir la demolició de la Ciutadella. Dos anys més tard publicarà "Las calles de Barcelona" (7) amb noves invectives a la fortalesa i als seus constructors. I finalment, ja com diputat en Corts, a partir de 1869, any de la devolució dels terrenys de la Ciutadella al municipi, va participar activament en els debats que es van suscitar a les Corts (8).

Mateo Bruguera (9), en la seva "Historia del memorable sitio y bloqueo de Barcelona..." editada el 1872 i confeccionada sobre una més sòlida base documental, no s'aparta tampoc de la línia ja traçada, encara que remarca especialment l'esprit de venjança i, en la seva condició de prevere, concedeix el màxim relleu a la derruïció d'edificis religiosos.

Però serà potser Antonio de Bofarull i Brocà, un histo-

riador considerat més crític que Víctor Balaguer, qui ens pot donar la mesura del tractament que es donava aleshores al tema de la Ciutadella. Així s'esplaiava Bofarull en el seu "Pasado, presente y porvenir de Barcelona" (1877): "No para aquí lo terrible: perdonad, compatrióticos, si sentís estremecimiento!, aun en este estado, quiso atropellarla más el vencedor (...), la ira del vencedor, no satisfecha con el triunfo, quiso gozarse en el castigo (...) y para dejar consignado este sistema con un monumento que simbolizase a la vez el castigo y la amenaza, levantóse una dominante ciudadela, no en suelo libre, sino en el mismo punto, en los mismos barrios donde más heroicamente se había defendido el pueblo barcelonés en su última y desesperada defensa, a cuyo fin -parece imposible tanto eno en corazón humano!- se mandaron derribar 61 calles, o sea 1.262 casas, sin perdonar tan siquiera los templos y demás establecimientos de piedad" (10).

Cap nova aportació, en definitiva: simplement un "crescendo" en la invectiva i en el tractament emocional. La lluita contra el contingut simbòlic de la fortalesa es transformarà en instrument d'exaltació política, de signe liberal i nacional. Amb el retorn, el 1869, del solar de la Ciutadella a la Ciutat i amb el compromís de l'Ajuntament d'indemnitzar els descendents dels afectats, es posaran les bases per un canvi radical en el tractament del tema. L'atemptat a la propietat privada passarà a un primer pla, i la valoració de l'àrea enderrocada i del nombre i qualitat de les cases demolides es convertirà en l'eix del problema.

La incorporació de Sanpere i Miquel en la defensa dels interessos de la ciutat enfront del Marquès de Ayerbe, que demanava una indemnització exorbitada per compensar la pèrdua dels seus drets sobre una part de l'àrea enderrocada, de difícil delimitació, significarà l'inici de l'aportació cabdal sobre el barri de la Ribera i els efectes de la Ciutadella. El llibre de Sanpere, "La Rodalia de Corbera", editat el 1890-92 i resultat de les investigacions provocades per aquest plet, es centrarà en la meticulosa restitució topogràfica de l'àrea enderrocada que afectava al Marquès de Ayerbe, i en una aproximació a la valoració de les cases, a partir d'un ingent recull documental (11).

Sanpere i Miquel, basant-se en l'estudi de la dimensió de les cases i analitzant els oficis dominants a la zona, tendirà a invertir les pautes de la valoració del barri: contràriament al que s'havia afirmat, no es tractava d'un barri d'un valor altíssim, sinó d'una àrea en la que, fora d'alguns albergs de grans dimensions, dominaven cases petites de menestrals, pescadors, mariners, calafats..., amb una composició social molt semblant a la de la Barceloneta.

En "El fin de la nació catalana", editat el 1906, escriu rà literalment: "Gracias a Pi i Arimón, que puso las excelencias y riqueza del barrio de Ribera en los cuernos de la luna, causando a la ciudad de Barcelona gran perjuicio con motivo del pleito del Marquès de Ayerbe, pues se le citó como testimonio de la importancia económica y mercantil del barrio derribado, todavía hoy, por haber continuado copiándole Bruguera y Bala-

guer, se repite incesantemente que era el barrio de la Ribera el más rico y más hermoso de la ciudad. Nada de esto: el barrio de la Ribera sólo es comparable con el actual barrio de la Barceloneta, no porque en él viviera exclusivamente la gente de mar, sino por lo pequeño de sus casas, lo cual por sí sólo prueba no ser verdad lo asegurado por Pi i Arimón de vivir en dicho barrio la gente de distinción(...). Destruyen los libros de valoraciones la leyenda de la riqueza industrial y urbana del barrio de la Ribera" (12).

Pel que fa a la valoració del barri, la contraposició entre Pi i Arimón i Sanpere i Miquel servirà de referència a un a profundiment a la llum de la nova visió de la ciutat que l'anàlisi del cadastre de 1716 proporciona.

Una nova i valuosa aportació de Sanpere i Miquel, que completarà i sovint contradirà o corregirà les seves afirmacions anteriors, no suposarà però, de fet, un replanteig de les seves posicions. En efecte, en el seu treball "Los terrenos de la Ciudadela" (13), resultat d'un nou judici en el qual l'autor assumarà la defensa dels hereus dels propietaris afectats, en contra aquesta vegada de l'Ajuntament, suposa, com és lògic un canvi en el punt de vista: no oblidem que "La Rodalia de Corbera" era el resultat d'un judici en el qual Sanpere defensava la Ciutat.

En el nou llibre, plantejarà les motivacions que van portar a l'erecció de la Ciutadella, les vicissituds històriques de la seva construcció i, òbviament, es centrarà després en demostrar els drets dels seus defensats: valoracions injustes, es



càs nombre (quasi nul) dels realment indemnitzats, etc. Malgrat ser aquesta la seva obra més esclaridora pel que fa a la construcció de la Ciutadella i els seus efectes, la nova perspectiva no redundarà en afirmacions tan contundents com la que s'ha reproduït de "El fin de la nación catalana". Així, "Los terrenos de la Ciudadela" ofereix un nou cabal d'informació, sempre útil i reinterpretable, però no altera el conjunt de valoracions que suporten les seves obres anteriors.

Sanpere i Miquel, a qui ningú discutirà l'autoritat sobre aquest tema, quedarà, en definitiva, com l'agent d'una alta ració radical en el tractament del problema, al que procurarà un suport documental fins aleshores inèdit, i fonamentalment com l'agent d'una "inversió" en els criteris de valoració de l'àrea enderrocada per la Ciutadella.

L'obra de Sanpere i Miquel és, en efecte, "un excel·lent subproducte d'un plet", segons la qualificació d'Arranz-Grau-López (14). És, a més, punt de partida, centre i referència obligada de qualsevol treball de divulgació o d'investigació sobre el tema. Malgrat tot, l'aportació d'aquest magnífic historiador no està exempta de contradiccions i fisures: en part conseqüència de les investigacions contra rellotge imposades per les circumstàncies; en part degudes a correccions o matisacions de l'última publicació; en part derivades del "canvi de bàndol" que el va portar de defensar els interessos de la Ciutat contra el Marquès de Ayerbe, a representar als descendents i hereus de les famílies expropiades per Felip V, en les seves demandes d'indemnització a l'Ajuntament.

Sense posar en dubte el rigor i serietat de Sanpere i Miquel, cal valorar el fet que sempre actúa com a part, mai com a "jutge". Per altra banda, encara que ens restitueix un panorama històric molt documentat i d'una gran amplitud, el centre del seu interès està necessàriament fixat en demostrar arguments concrets, en pro o en contra de les indemnitzacions. En el seu primer llibre es centrarà exclusivament en la restitució d'un petit fragment de l'àrea desapareguda; mentre que a "Los terrenos de la Ciudadela" la sensibilitat, tan pròpia de l'època, que concedeix especial relleu a l'atemptat contra la propietat privada, adquirirà lògicament un pes quasi absolut.

De fet, si l'obra de Sanpere i Miquel és, encara avui, l'única referència vàlida, cal atribuir-ho, per una banda al mèrit del propi historiador, que va saber transcendir l'estret marc que oferien els plets; per l'altra, a la inexistència de treballs posteriors que aportessin una nova visió d'aquest episodi històric. L'últim punt és especialment xocant: passats més de 70 anys des de la publicació del seu últim llibre, cap estudiós s'ha interessat realment en revisar l'estat de la qüestió, intentant incidir-hi amb noves investigacions. Fins i tot es pot observar, entre aquells historiadors de la ciutat més rellevants, un clar desinterès per l'obra de Sanpere i Miquel, malgrat l'evident valor de les seves aportacions.

Carreras Candi (15), per exemple, atorga escàs relleu als enderrocaments i a la construcció de la Ciutadella i, el que és més sintomàtic, reproduïx un plànol de la Ribera, extret de la "Rodalía de Corbera", sense adonar-se que es tracta justament

del plànol erroni presentat pel Marquès de Ayerbe i que Sanpere i Miquel prengué tanta pena per rebatre (fig.194). Al seu torn, Vicens Vives (16) encara creu, contràriament al que demostra Sanpere, que els propietaris van ser indemnitzats: "A pesar de que los propietarios fueron indemnizados... las circunstancias en que nació la Ciudadela la hicieron poco simpática a los barceloneses" ("Barcelona a través de los tiempos", Barcelona, 1944).

Millor coneixement de les posicions de Sanpere i Miquel sembla tenir Ferran Soldevila (17) qui, en la seva Història de Catalunya, fonamenta les seves afirmacions quasi exclusivament en "El fin de la nación catalana" i atempera així els excessos propis de tants historiadors nacionalistes. En canvi, Pau Vila, en la seva valuosa "Barcelona i la seva Rodalia" (Aedos, Barcelona, 1974) (18), sembla oblidar Sanpere quan afirma, sense aportar l'origen de les informacions, que algunes famílies benestants van edificar en un carrer fet obrir per Verboom a les hortes de Sant Pau, quan les proves documentals de Sanpere i Miquel i la cartografia fins ara coneguda semblen demostrar tot el contrari.

Per altra banda, s'ignoren molt sovint els esforços de Sanpere i Miquel per demostrar que la construcció de la Ciutadella no obeïa a estrictes impulsos de venjança, sinó a motivacions de caràcter més tècnic que apuntaven a controlar i defensar la ciutat d'acord amb les lleis de l'enginyeria militar. El tema del càstig i la venjança es troba present, amb més o menys émfasi, en historiadors com Carreras Candi, Capdevila (19), Soldevila...

Finalment, sorprèn el veure com, al menys aparentment, s'ignora a Sanpere i Miquel a l'hora d'afrontar el tema del procés de construcció de la Ciutadella, les derruïcions que provocà i el problema de les indemnitzacions. El mateix Carrera i Pujal, en la seva "Barcelona al segle XVIII" (20), utilitza directament les fonts documentals sense posar-les en relació explícita amb les afirmacions de Sanpere, el que n'empobreix força les possibilitats.

En definitiva, a partir de Sanpere i Miquel, s'ha mantingut una posició distanciada respecte al tema de la Ciutadella. Ocasionalment se n'ha fet ús retòric seguint la tradició anterior a Sanpere, se n'ha donat una referència vaga que comprometés poc, o també s'han utilitzat arguments d'autors diversos, sovint contraposats, per omplir un paràgraf "necessari" al·ludint a la Ciutadella i els seus efectes. I és que la Ciutadella és un episodi de la història de la Ciutat, fins i tot de Catalunya, que sovint és difícil d'eludir per la seva magnitud massa evident, però que sempre sembla incomodar.

Si la Ciutadella és un tema fa temps "caigut en desgràcia", el Parc de la Ciutadella ha estat recentment objecte de dues publicacions (21). Entre elles, el molt estimable llibre d'Arranz-Grau-López, que aborda marginalment el tema de la fortalesa, ens dóna una breu i concisa ressenya històrica seguint l'evolució del barri de la Ribera i de les vicissituds que el transformen. Es tracta d'una ràpida síntesi, seguint les petjes de Sanpere i Miquel, però des d'una llarga experiència en l'estudi de la història de la Barcelona del segle XVIII, i amb la

perspectiva des de la que es mira aquest segle, després de la publicació de la monumental obra de Pierre Vilar (22).

Els treballs d'aquest, encara que no afronten directament el tema de la Ciudadella, i menys des de la perspectiva de la història urbana, ofereixen un marc de referència fonamental i, al mateix temps plantegen indicis i interrogants que s'aboradaran en la mesura que els límits d'aquest treball ho permetin.

En resum, com ja s'ha dit, es tracta d'un tema obert, amb un conjunt gens menyspreable de coneixements dispersos que plantegen no pocs interrogants. Són moltes per tant les qüestions que caldrà plantejar; sembla clar, però, a la vista del tractament donat fins avui, que és justament la dimensió urbana la que ha quedat més oblidada, i també la que més urgentment s'ha de revisar.

S'ha valorat el barri enderrocat a causa de la construcció de la Ciutadella pel nombre o valor de les seves cases, pel seu caràcter més o menys senyorívol, pels seus monuments i edificis religiosos... però no s'ha intentat entendre les repercussions des de la perspectiva global de la ciutat. En aquest sentit, no s'ha sobrepassat el nivell de l'evidència cartogràfica.

En les diverses avaluacions que s'han fet dels efectes de la Ciutadella, el barri de la Ribera ha anat adquirint uns valors més mítics que urbans. L'única manera d'aproximar-se a la repercusió de la Ciutadella sobre la ciutat, és analitzar els seus efectes en el contexte d'una doble globalitat: per una banda, considerant la Ciutadella en relació a tota la ciutat i no únicament en relació a un "indeterminat" barri de la Ribera;

per l'altra, en una seqüència urbana estesa a un temps llarg que permeti entendre la situació anterior i resseguir el rastre dels efectes de la fortalesa.

Abans d'abordar, però, quines són les conseqüències, sembla necessari conèixer quines van ser les raons. Hem vist que també en aquest punt hi han clares i importants discrepàncies que es fa necessari sospesar, tant per restituir un context, com per a observar "les lleis" dels nous agents de transformació urbana que tanta incidència tindran en el futur.

### 3.3. Els elements d'un context

#### 3.3.1. La Ciutadella: funció i tipologia

La construcció de la Ciutadella de Barcelona s'estudia generalment com un episodi aïllat, singular, sorgit d'unes condicions històriques úniques. S'oblida d'aquesta manera la necessitat d'integrar el cas barceloní en una realitat europea que mostra múltiples exemples pròxims al que aquí es produeix. Com es veurà, no es tracta de banalitzar el fet ni els efectes que a Barcelona imposa la nova fortalesa, però sembla necessari relacionar-la amb unes tècniques i unes forces que la fan possible, presents de temps a tota Europa.

S'admet generalment que una Ciutadella és una fortalesa abaluardada en el recinte d'una plaça forta. Hi ha, però, versions divergents a l'hora d'establir l'origen de la Ciutadella. Quan es considera la funció d'últim refugi o reducte, es busca

l'origen en la Ilion, l'Acròpolis o el Capitoli. Quan es dona més importància a la seva funció de domini sobre la ciutat, es consideren l'Alcázar, el Castell i la "Rocca" com a predecessors. Admetent tots aquests antecedents, de fet, com diu Almirante, qui va "inventar" la Ciutadella va ser l'artilleria (23).

En efecte, serà l'artilleria, amb la nova capacitat ofensiva que suposa (servida per un nombre reduït d'homes) i els nous sistemes defensius que imposa, el que conduirà a convertir la Ciutadella en un dels elements claus de la defensa de les ciutats en l'Edat Moderna.

De fet, els progressos de l'artilleria exigeixen una ràpida i general adaptació de les fortificacions. Un canvi de criteri, que ja s'ha operat durant el segle XV, s'imposarà definitivament durant el XVI: es renuncia a un reforçament de tot el perímetre emmurallat per aplicar-se a una defensa per punts singulars, extraordinàriament reforçats des del punt de vista defensiu i ofensiu: el baluard és el primer producte d'aquesta elecció i el segon serà la Ciutadella.

El baluard és el resultat d'un canvi radical en la concepció de l'emmurallament. A les defenses medievals, els matacans garantien la protecció del peu de la muralla, però l'artilleria condueix a una disminució de l'alçada dels nous murs, per oferir menys blanc al foc dels canons, i a un augment del seu gruix i resistència: es suprimeixen, per tant, els merlets i matacans que ja no tenen cap sentit davant dels nous projectils. L'absència de matacans, però, obliga a una nova solució per protegir el peu del mur, solució en la qual és fonamental

el paper dels baluards. L'artilleria situada en aquests punts a vançats no únicament amenaçarà la rodalia, sinó que també servi rà per protegir els llenços de la muralla gràcies a un foc flan quejat. El disseny dels baluards s'anirà perfilant en un procés de prova i error que acabarà donant normes força precises per a aconseguir la forma més eficaç (fig.195).

Les despeses que comportava aquesta solució i el limitat abast de les armes de foc en un període inicial significaren, en un principi, la limitació d'aquesta costosa defensa a petites fortaleses que concentrassin tot l'esforç defensiu. Una petita guarnició dotada d'artilleria resultava més eficaç que tota una ciutat defensant un perímetre feble.

Les noves solucions defensives encaixaven, per altra ban da, en les transformacions que estava sofrint la societat urba- na medieval. La separació entre ciutadans i governants, entre civils i militars es correspon a una diferenciació entre teixit urbà i fortificació, i encara es farà més present en la contra- posició entre Ciutadella i Ciutat.

Si bé és veritat que el progrés de les armes de foc, i del seu abast, permet ja en el segle XVI una protecció de tot el perímetre urbà, mitjançant baluards molt més distanciats, la Ciutadella manté la seva eficàcia per raons diverses que conver geixen a convertir-la en un instrument defensiu que aconseguirà una gran difusió. Les ciutadelles, a diferència de les ciutats, són concebudes com a màquines de guerra en les quals tot el dis seny està supeditat a aconseguir la màxima eficàcia amb la míni ma guarnició: les distàncies entre baluards, la relació entre



armament, queviures i nombre d'homes, la situació respecte de l'entorn, inclosa la ciutat, són òptimes per a una eficient defensa.

Assegurada la seva màxima capacitat defensiva, la Ciutadella pot tenir, com es deia, diverses funcions. Joaquin de la Llave n'enumerava les següents:

- . La Ciutadella "refugi", que asseguraria, en cas de no poder mantenir una guarnició per a la defensa de tota la ciutat, el que l'enemic no se'n pogués emparar còmodament i convertir-la al seu torn en plaça forta;
- . la Ciutadella "reducte", amb la funció de concentrar les últimes forces disponibles quan ja fos impossible la defensa de la ciutat, per allargar la lluita obligant a nous treballs de setge;
- . La Ciutadella "reforç", que, finalment, tindria per funció reforçar el punt més dèbil del recinte emmurallat.

Aquestes tres funcions militars són perfectament compatibles, i aquesta és una de les raons de l'èxit de les ciutadelles que, tot i el seu caràcter de fortificació permanent, disposen d'una gran flexibilitat funcional. I entre les funcions cal afegir-ne una que els enginyers militars qualifiquen de política però que no és, ni de molt, la menys important: la funció repressiva. El progressiu creixement del poder de l'Estat i la necessitat que aquest té d'assegurar-se un control sobre ciutats, hereves per la seva tradició comunal d'una gran autonomia i d'un esprit difícil de sotmetre, convertiran les ciutadelles en un dels instruments privilegiats de dominació.

Per bé que sovint es vulgui mostrar la funció "política" com ocasional, els constructors de ciutadelles i els tractadistes contemporanis eren prou explícits. Sebastián Fernández de Medrano ho expressa clarament: "los fuertes, ó Ciudadelas que se hacen alrededor del recinto de una plaza, son para que ocupadas con ellas algunas eminencias, señoreen la campaña, guarden las entradas y avenidas forçosas a la Plaza, y más comunmente para sujetar sus habitadores, siendo vasallos revoltosos, ó rezien conquistados" (25).

Verboom, deixeble de Medrano i autor de la Ciutadella de Barcelona, la defineix de manera similar: "... si hacemos reflexión sobre la definición y etimología de la que se llama Ciudadela, hallaremos que es una fortaleza de cuatro, cinco o más baluartes que se levanta a un frente de una ciudad o villa grande ya fortificada o que se quiere fortificar, para sujetar un gran pueblo inquieto de su humor natural o nuevamente conquistado; y para esto se suele escoger un parage alto si lo hay, y si no otro que sea más a propósito para dominar sobre el más poblado de la ciudad..." (26). Pedro de Lucuce, 57 anys més tard, en tindrà una idea semblant: "Ciudadela es una pequeña fortaleza situada en el recinto de una plaza importante, para su mejor defensa, y corregir los desórdenes de un tumulto" (27).

Es fa difícil de dir quina va ser pròpiament la primera Ciutadella. Sovint es considera que el més antic reducte de ciutat fortificada al que es pugui donar el nom de Ciutadella és el de Sarzana, construït immediatament després de 1487. Recorda encara les "roccas" del segle precedent, però les torres anive-

llades a l'alçada de les cortines, els murs fortament escarpats i l'altura dels parapets i de les troneres, disposades en dos ordres sobre la mateixa vertical, revelen el caràcter de fortificació de transició (28) (fig.196). Seguint el mateix criteri, la Ciutadella de Pisa, de Giuliano de Sangallo, erigida pels florentins entre 1509 i 1512, mostraria els primers intents d'introduir els fronts bastionats (fig.197).

En aquest període de transició, les ciutadelles adopten la planta rectangular: és aquest el cas de la d'Ancona, projectada per Antonio de Sangallo il Giovane, i erigida el 1532. També amb forma rectangular és erigida, el 1540, la Ciutadella de Perugia (fig.198 i 199).

La distància entre els baluards vé definida per l'abast i eficàcia de les armes de foc (canons i mosquets), el que fa que pugui tenir un marge de variació relativament escàs. L'augment del perímetre a defensar comportarà la multiplicació del nombre de baluards. D'aquest fet es dedueix que el nombre de baluards defineix l'ordre dimensional de les Ciutadelles, de tal manera que les fortaleses rectangulars (de quatre baluards) tindran una grandària limitada, poc adient per ser implantades en ciutats d'una certa magnitud. En els centres urbans importants s'imposaran aviat les ciutadelles de cinc i sis baluards i, encara que les ciutadelles rectangulars seguiran gaudint d'una gran difusió, es consideraran més aviat com a castells o fortaleses, sense rebre el nom pròpiament dit de ciutadelles.

Les fortaleses de quatre baluards seran freqüents en les ciutats mediterrànies, fortificades durant el regnat de Carles

V per fer front a l'aliança franco-turca. Situades estratègicament amenaçant l'accès al port i la marina, aquestes ciutadelles no necessiten una gran guarnició perquè busquen fonamentalment, amb l'artilleria, protegir la ciutat dels ineficients bombardejos de les flotes enemigues, o d'un desembarc de contingents armats, sempre limitats. Seran freqüents també les ciutadelles quadrangulars en les ciutats colonials, on les possibilitats ofensives dels enemics previsibles hi són igualment molt limitades (figs.200 a 204).

La forma característica de la Ciutadella del Renaixement va ser el pentàgon regular i, en alguns casos, l'hexàgon. La primera ciutadella pentagonal va ser erigida a Florència. Es tracta de la "Fortezza de S. Giovanni", dita comunment d'Abasso, erigida el 1534 per Alexandre de Medicis com a instrument de la "tirania" recentment implantada. La seva principal funció no serà per tant la defensa de la ciutat, sinó el control de qualsevol moviment que poguessin organitzar les famílies rivals. La traça d'aquesta primera ciutadella de cinc baluards és de Francesco Fiorenzuole i d'Antonio de Sangallo (figs.205 i 206).

Posterior a aquest primer exemple es pot citar el circuit bastionat del Castel Sant-Angelo de 1561.(fig.207). Seran, però, les ciutadelles de Torino i d'Anvers les que marquen la consolidació de la tipologia pentagonal que tindrà amplíssima difusió i que serà l'adoptada en el cas de Barcelona.

Després del tractat de Cateau Cambresis (1559) el nou equilibri polític establert entre França i Espanya va permetre la consolidació del petit estat dels Savoia, que escollirà Tori

no com a capital. La ciutadella serà, en aquest cas, conseqüència de la necessitat d'una doble reestructuració a nivell defensiu i a nivell simbòlic. Es faran diverses propostes i, finalment, Francesco Paciotto serà qui reestructurarà el sistema defensiu de la capital. Els treballs, però, van ser acabats per Gabrielle Busca, perquè Paciotto va rebre l'encàrrec de construir una ciutadella a Anvers que es realitzarà els anys 1567-1568 per ordre del Duc d'Alba (29) (figs.208,209,210). Aquestes dues fortaleses establiran el model que s'implantarà en multitud de ciutats com Ferrara, Pamplona, Parma, Lille, Tournay, Copenhague, Messina, etc. (figs.211 a 222).

La forma pentagonal és la forma per antonomasia de la Ciutadella, encara que s'adopten també traçats diversos. Així, seran força freqüents les ciutadelles exagonals: Casale de Monferrato de Savorgnano va ser la primera; després, la de Grosseto i la de Milano, que fortificava el Castell Sforzesco (figs. 223 a 225), en són exemples destacats. La fortificació de vells castells d'acord amb les noves tècniques defensives i l'adaptació a la topografia configuren sovint traçats poc "canònics": a aquest és, per exemple, el cas de Surdeus o de Perpinyà (figs. 226,227).

Si ens fixem en les ciutadelles pentagonals, que són les que configuren el tipus que en aquest cas ens interessa més, observem, sota l'essencial similitud de la forma, diferències remarcables a dos nivells diferents: per una banda, en la solució concreta dels diversos elements de la fortificació; per l'altra, en algunes desviacions curioses de la grandària, considerat el

nombre fix de baluards (fig.228).

En efecte, establertes les lleis essencials de la fortificació que determinen la forma global de la ciutadella, l'organització, disseny i dimensionament de cada un dels elements que la integren dependran de les circumstàncies i, sobretot, de les preferències de cada enginyer militar. És més, durant molt temps va semblar necessari a tot enginyer de vàlua el concebir el seu propi sistema, entenent per sistema el conjunt de les relacions entre els diversos elements permanents de defensa i el conjunt de lleis per tractar-los correctament (30) (fig.229-230). De fet, aquests sistemes de defensa evolucionaran des del segle XVI fins a Vauban, concedint cada vegada més importància a les defenses exteriors: camins coberts, revellins, contraguàrdies, etc.

La funció i situació de la ciutadella influirà també a l'hora d'establir el disseny concret. Veiem així com les ciutadelles de Messina (fig.222) i Copenhague (fig.219), tot i ésser pentagonals, són de menor dimensió que les de Torino, Anvers o Barcelona. Situades entre la ciutat, el port i el mar obert, les dues primeres són fortaleses que no exigeixen les guarnicions i el parc d'artilleria de les ciutadelles convencionals. En el cas de Copenhague, per l'escassa dimensió de la Ciutat i la funció bàsicament defensiva de la Ciutadella; en el cas de Messina perquè la seva situació no permet una fortalesa gaire extensa i, en ambdós casos, perquè la seva implantació fa extraordinàriament difícils els treballs de setge, particularment l'obertura de trinxeres i el minat de les defenses.

La funció de la ciutadella incideix en la seva dimensió i situació, però generalment les eleccions es fan buscant optimitzar totes les funcions possibles: és per això que sovint és més fàcil conèixer la funció "principal" d'una fortalesa a través de la història de la seva erecció, que no a partir del resultat final. La Ciutadella de Messina és, en aquest sentit, un exemple il·lustratiu: col·locada sobre l'estreta franja de terra que forma el port natural de la ciutat, protegeix aquest, amenaça la navegació que passa per l'estret i, sobretot, domina plenament la ciutat. Seria difícil deduir quina era la funció principal en el moment de la seva erecció, si no sabèssim que aquesta fortalesa és el producte directe de la Revolució anti-espanyola de 1674 (31) (fig.222).

El cas de la Ciutadella de Barcelona, no gaires anys posterior a la de Messina, tampoc deixa lloc a molts dubtes: el propi Almirante, en el seu Diccionari, declara que la Ciutadella barcelonina s'havia construït per raons polítiques i no militars (32). Aquesta distinció és sempre, però, una mica artificial, perquè es fa difícil definir el límit entre l'una i l'altra funció. Barcelona, com la història ja havia demostrat el 1714, era la clau militar del Principat: la conservació de Barcelona era la garantia de la conservació de Catalunya i, en conseqüència, peça primordial en la defensa de la península.

En general, es tracti de funció militar o funció política, la ciutadella respon, en tot cas, a una lògica que no és la de la ciutat. Fins i tot les forteses amb funcions militars de refugi i reducte necessiten, per consumir la seva eficàcia,

estar disposades per amenaçar i bombardejar la ciutat. Només justifica les ciutadelles un càlcul que transcendeix la ciutat i que utilitza aquesta com a instrument d'objectius que es decideixen a un nivell més alt. La ciutadella respon, doncs, a la lògica de l'Estat que trobarà els seus més eficients executors en els enginyers militars.

3.3.2. Poder i militarització: els enginyers militars intèrprets d'una política d'Estat.

a. La guerra i l'expansió dels Estats

Ja ha quedat apuntat en els capítols anteriors el procés de militarització que s'imposa progressivament a Europa. És un dels puntals del creixent poder del Príncep que s'està reforçant des de l'Edat Mitjana: l'augment de la burocràcia, la centralització progressiva de les funcions administratives, l'augment de la pressió fiscal..., en seran instruments complementaris.

Si el constant creixement del potencial bèl·lic s'havia iniciat molt abans, serà la introducció de l'artilleria la que provocarà la renovació més profunda en les tècniques militars i, al mateix temps, serà la que més decididament provocarà una progressiva concentració del poder.

La guerra reforça l'Estat. L'artilleria, els grans exèrcits, les noves tècniques exigeixen grans recursos. Només els regnes capaços d'adaptar-se a aquesta lògica expansiva podran



mantenir-se. La formació d'una poderosa força militar propicia i comporta un creixent control sobre el país. L'eliminació de les resistències al poder reial i l'assegurar el flux fiscal que permeti mantenir el constant reforçament i renovació de l'a parell bèlic, porta a un progressiu desmantellament dels vells privilegis locals. Per assegurar el procés de control i submissió, sovint es recorrerà a la violència: l'exèrcit reial es convertirà en un instrument fonamental per reforçar el domini interior dels regnes.

La guerra modela els Estats. L'estructuració del poder polític i de les relacions de poder en general tendiran a adaptar-se a les relacions de poder militar. La continuïtat entre guerra i política havia estat ja formulada per Clausewitz. Foucault profunditza en aquesta perspectiva per afirmar: "el poder és la guerra, la guerra continuada amb altres mitjans", el que vol dir que les relacions de poder, tal com funcionen en una societat, s'han instaurat, en essència, sota una determinada relació de força establerta en un moment determinat, històricament localitzat, de la guerra. "El poder polític segons aquesta hipòtesi, tindria el paper de re-inscriure perpètuament aquesta relació de força mitjançant una espècie de guerra silenciosa..." (33).

Independentment del valor general que pugui tenir aquesta afirmació, resulta particularment evident pel moment històric que estudiem. Fins i tot, resulta tan òbvia que perd el tó subtil i "provocador" que li vol donar Foucault. El procés de militarització es manifesta obertament i deixa signes ben visibles

sobre el territori. La política de fortificacions revela el doble front exterior i interior de l'Estat. Els enginyers militars seran els agents d'aquesta política de fortificacions i acabaran identificant-se plenament amb la lògica de l'Estat.

b. Els enginyers militars en la construcció de la ciutat

Bé que els "enginyers" de guerra ocupen un espai important des de l'antigor, seran la introducció de la pólvora i el constant perfeccionament de l'artilleria els que, en provocar noves formes ofensives i defensives cada vegada més tecnificades, concediran el màxim protagonisme a artillers i enginyers militars.

Des de la presa de Constantinoble el 1453, per efecte dels canons de l'exèrcit turc, fins a principis del segle XVI, transcorre un període d'assajos i tanteig. La figura de l'enginyer militar estarà encara poc definida i a les diverses propostes hi contribuiran figures d'extracció diversa: artistes, arquitectes, militars... En avançar el segle es fa cada vegada més urgent l'adoptar solucions defensives adients. La fase especulativa i creativa de l'artista diletant, polifacètic i, sovint, genial, deixa pas a una progressiva decantació de solucions, a una visió més tècnica i, en suma, a la formació d'una disciplina en la que pesen cada vegada més els coneixements i l'experiència acumulada.

L'enginyer es converteix bàsicament en un militar que participa en atacs i en defenses i que dissenya, segons el cas, tant les defenses d'una plaça com els treballs necessaris per

a la seva expugnació. L'enginyeria militar es configura així com un camp molt pragmàtic, on priven el criteri d'eficàcia i el constant contrast amb la realitat; però en el qual, paral·lelament, des de molt aviat, es fa ús d'un instrumental matemàtic de medició, per resoldre els problemes que es plantegen. Geometria, trigonometria, aixecaments planimètrics, dibuix, etc. seran coneixements i pràctiques habituals en els enginyers militars.

La combinació entre el necessari empirisme que imposa implacablement la guerra i la capacitat de control matemàtic dels processos especulatiu i operatiu els aproximen als cultivadors de la Ciència experimental que s'imposa des del Renaixement. En aquest sentit, la figura de Vauban és la paradigmàtica culminació de l'enginyer militar. Tal com observa Guidoni: "la seva obra teòrica i pràctica es configura com la d'un home de ciència ... la tècnica de les fortificacions quedarà sistematitzada per ell i desenvolupada a través de investigacions i experiments que van més enllà de l'habitual pràctica dels enginyers militars i que condueixen a una veritable refundació disciplinària sobre bases científiques" (34).

Aquest esperit científic, una de les facetes més rellevants de la "modernitat" del segle XVII, està plenament entregat a la consolidació i racionalització de l'Estat. Si per una banda Vauban serà el dissenyador de la completa reorganització de les estructures militars del país més modern d'Europa, per l'altra, al final de la seva vida redactarà un tractat sobre els impostos, l'altre instrument essencial de la força i el poder

del monarca.

A través de personatges com Vauban l'Éstat es reforça i es converteix a la vegada en un instrument de modernització. Sovint (pensem en Marcuse, Reich, etc.) s'han considerat exclusivament els aspectes negatius i repressius del poder, però aquest, com accepta el propi Foucault, no s'exhaureix en la pura repressió. Té també la seva cara positiva i és d'aquesta cara que extreu la seva força i la seva capacitat indiscutible de seducció: segrega sabers, organitza pràctiques, institucionalitza una cosa i l'altra, fomenta les forces econòmiques, potencia els mercats, etc...

Paradoxalment, és sovint la guerra o la preparació de la guerra la que impulsa aquests aspectes positius i els enginyers militars seran agents i instruments de modernització. Vauban apareix com a cim ben visible, però no és una figura aïllada, sinó el fruit d'una llarga tradició que no casualment culmina en la França de Lluís XIV. Serà justament aquí on, a finals del segle XVII, s'estan marcant les pautes en la construcció de l'Éstat Modern: França serà el model indiscutible.

#### c. La Guerra de Successió: signe d'una renovació

Si França és el model, la Corona espanyola, que havia estat la seva opositora natural al cap d'un poderós estat polimòrfic i dispers, ha perdut ja tota iniciativa: els reversos militars i polítics seran constants. Aquesta situació d'imptència política ha fet veure el regnat de Carles II com la fase més negra de la Decadència Espanyola. Les anàlisis fonamentades en l'

evolució demogràfica i econòmica, en canvi, situen el punt més baix a mitjan segle XVII. A finals d'aquest, de fet, es fa ja sensible una lleu recuperació. Pierre Vilar comenta que així com les condicions de la Decadència havien nascut en el cor mateix de la societat espanyola en els millors moments de l'hegemonia, de la mateixa manera les condicions de la renovació es van gestar en els pitjors instants de la Decadència (35).

Abans d'acabar el segle XVII es nota ja un canvi de sentit en el moviment demogràfic. A nivell econòmic, el 1680 s'havia aconseguit estabilitzar la moneda per primera vegada des de Felip II. La Junta de Comerç, creada el 1679, instrument clau en la reestructuració econòmica empresa per Medinaceli i Oropesa, dintre d'una orientació econòmica clarament Colbertiana, es mostrarà, tot i els migrats resultats, activa i atenta a les iniciatives que sorgeixen. Així, es comencen a sentir aires de renovació que a Catalunya van acompanyats d'un creixement econòmic molt considerable.

Si la qüestió dinàstica plantejada amb la mort de Carles II crearà a Europa un problema d'equilibri i hegemonia, a Espanya serà la oportunitat per plantejar quina forma política ha de prendre la renovació. La mateixa guerra de Successió, que va durar tants anys, és ja en sí mateixa un signe de inesperada vitalitat. I la internacionalitat de la contesa contribuirà a trencar el soberbi aïllament que Espanya havia mantingut respecte a Europa des de la Contrarreforma.

Pel que fa a Catalunya, la guerra suposarà la resolució d'un conflicte latent que les reformes institucionals de Ferran

II només havien ajornat. En efecte, des d'aleshores, les institucions catalanes, que havien perdut, en allunyar-se el rei, la dinamicitat derivada del pactisme que les caracteritzava, es contraposarà a un Estat en creixement. Els enfrontaments propis del segle XVII havien provocat un augment de la militarització i del control sobre Catalunya i sobre Barcelona; però la conservació dels privilegis essencials mostra que la contesa havia quedat indecisa.

La voluntat de la Cort d'imposar plenament la seva força quedava frenada per la impotència de la monarquia i pel perillós veïnatge francès. Felip d'Anjou, que es veurà plenament recolzat per la corona francesa, tindrà les mans lliures pel que fa a Catalunya. Per altra banda, el Principat havia estat el nervi de l'oposició a Felip V, i Barcelona va ser capital austriacista, principal plaça forta, cap de pont de l'ajut aliat i, finalment, reducte últim de la defensa de la causa de l'Arxiduc a la península.

El paper clau de Barcelona es palesa en observar l'evolució i cronologia de la guerra. Des del greu revés de les tropes aliades a Almansa, el 25 d'abril de 1707, serà la ciutat catalana la que assegurarà la resistència. El 14 de novembre de 1707 cau Lleida i el 19 de juliol de 1708 Tortosa. La guerra, però encara durarà sis anys, i és més, entre 1709 i 1710 es veurà una breu contraofensiva austriacista que portarà l'Arxiduc fins a Madrid. I encara, quan Catalunya sigui abandonada pels aliats després dels tractats d'Utrecht i de Rastadt, Barcelona resistirà un setge costós i perllongat.

No cal, doncs, estranyar-se que el triomf de Felip d'Anjou comporti mesures per assegurar el control sobre un país i una ciutat que tants problemes han donat i que han demostrat un valor estratègic i militar fonamental, fins i tot tenint a França per aliada.

D'aquesta manera, la derrota austriacista permetrà partir d'una "tabula rasa" en matèria institucional i experimentar un nou sistema polític i administratiu sense limitacions. La Nova Planta materialitza el model d'Estat al que apunten els vencedors i dóna forma política i institucional a les relacions de poder sorgides de la guerra. La reforma fiscal, que es concreta amb la imposició del Cadastre, la centralització política i administrativa, el control "policíac" a través dels comissaris de barri..., s'acompanya d'una intensa militarització del Principat, i en concret de Barcelona.

La militarització no és un fenomen nou: durant el segle XVII, i encara més durant la guerra de Successió, el Principat havia sofert un procés de militarització molt considerable. És, però, en aquest moment quan es converteix en el factor dominant en l'estructuració política i institucional. La màxima autoritat rectora de Catalunya serà l'autoritat militar: el Capità General. L'exèrcit es convertirà en instrument vertebrador del poder de la monarquia a Catalunya, i la primera funció del Cadastre serà la de mantenir aquest exèrcit, que assegura el control efectiu del rei sobre el Principat.

La militarització no s'exhaureix, però, en la pura funció repressiva. Catalunya té, i ho ha demostrat durant la guerra,

un alt valor estratègic i militar. L'absència d'obstàcles institucionals permetrà convertir-la en instrument perfectament supeditat a les necessitats militars de l'Estat. Ben poc després d'acabada la guerra, la política mediterrània del primer ministre Alberoni i les diferències entre França i Espanya acusaran encara més aquesta necessitat. Catalunya, i particularment Barcelona, es convertirà en principal plataforma militar de la monarquia, i es transformarà en camp d'acció privilegiat dels enginyers militars que adquiriran, en aquests anys, un paper rellevant.

#### d. La figura de Verboom i la formació del Cos d'enginyers de l'Exèrcit

A la corona espanyola i fins a principis del segle XVIII, els enginyers militars eren funcionaris que no formaven corporació ni tenien un centre de direcció ni d'instrucció comú. Se'ls emprava ocasionalment i, per regla general, eren estrangers. Durant el segle XVI els de major crèdit eren els enginyers italians, que van ser contractats en nombre considerable per a fortificar les places de l'Imperi: al seu costat es van formar alguns enginyers espanyols destacables. Durant aquesta època, els enginyers depenien directament del rei, del Consell de Guerra i dels Secretaris de l'Estat (36).

Durant el segle XVII, tot i que s'intentà donar una certa unitat als treballs i projectes, anomenant en ocasions superintendents de totes les fortificacions, les iniciatives van tenir escàs futur. Contràriament al que succeïa a altres països, durant el regnat dels tres últims àustries va disminuir el nom-



bre d'enginyers i la consideració que se'ls havia concedit. En començar la guerra de Successió ni havia molt pocs a Espanya: només als Estats de Flandes els enginyers tenien certa organització. A més, a Brusel.les hi havia l'Acadèmia de Matemàtiques de D. Sebastián Fernández de Medrano, el que feia que, a part dels enginyers pròpiament dits, hi hagués un cert nombre de militars amb coneixements, la qual cosa permetia augmentar el nombre d'enginyers efectius en cas de necessitat.

A principis del segle XVIII n'hi havia tan pocs de disponibles que, durant la campanya de Portugal de 1704, Lluís XIV va cedir a Felip V una brigada d'enginyers. Aquesta escassetesa va fer que el Marquès de Bedmar, secretari del "Despacho de la Guerra", fes proposta al rei de fer venir a Espanya a Jordi Pròsper Verboom per encarregar-li que organitzés aquí els enginyers d'acord amb el model francès.

Verboom era aleshores un enginyer militar amb una llarga experiència i de competència ben demostrada. Havia nascut a Anvers el 1665 i era fill d'un destacat enginyer militar, Cornelí Verboom, que havia estat enginyer major a Flandes. Començà el servei militar al costat del seu pare i va realitzar els estudis a l'Acadèmia Reial i Militar de l'Exèrcit dels Països Baixos, de Brusel.les. El 1684, acabats els seus estudis, va ser anomenat enginyer voluntari, títol que va conservar fins 1690, any en el que va rebre la patent d'enginyer. El 1691 va participar en la campanya per aixecar el bloqueig imposat pels francesos a la plaça de Mons i el 1695 en el setge de Namur. Mort el seu pare, va ser anomenat enginyer major als Països Baixos.

Va ser, però, la Guerra de Successió la que el va permetre de fer destacar les seves qualitats. La fortificació d'Anvers, principal plaça forta dels Països Baixos, el projecte per tancar el riu Escalda evitant el pas dels vaixells holandesos, la seva col.laboració en el setge de Hulst que, segons sembla, el va posar en contacte amb Vauban..., van ser missions que confirmaven la seva competència.

A principis de 1709, ja evacuada Anvers, es va incorporar a l'exèrcit borbònic en el front portugués i va ser aleshores quan va rebre, primer, el 18 de desembre de 1709, l'ascens a tinent general, i poc després, el 13 de gener de 1710, el nomenament d'Enginyer General dels Reials Exèrcits, places i fortificacions, amb la missió de "controlar tots els setges de places, ciutats, villes, ports de mar i de terra, presidis, castells i qualsevol altre lloc ocupat pel enemic, i dirigir els atacs, bombardejos, formar línies de circumvalació... i demés obres necessàries, així com fer i ordenar les disposicions per la defensa, fundant sota la seva direcció totes les fortificacions que es farien". Finalment, estaria encarregat d'examinar tots els Enginyers que haguessin d'entrar al servei del rei (37).

A partir d'aquí, Verboom va començar a organitzar el Cos d'enginyers. La manca d'aquests va obligar-lo a reclamar que es fessin venir diversos enginyers que havien estat sota les seves ordres a Flandes: amb ells va formar el nucli inicial del Cos. Tant Verboom com el Cos d'Enginyers militars estaran fortament vinculats, en aquest període fundacional, a Catalunya. Pri

mer en les accions bèliques del final de la Guerra de Successió -setge de Cardona i sobretot setge de Barcelona-, després en l'organització de la infraestructura defensiva del Principat.

El setge de Barcelona va ser, sens dubte, l'episodi més rellevant d'aquest primer període del Cos. Verboom, que havia estat fet presoner en la batalla de Lleida, va estar tancat a Barcelona fins el març de 1712, que va ser bescanviat. Durant el captiveri, a part de posar a punt aspectes del funcionament del Cos, l'escàs control al que estava sotmés el va permetre inspeccionar les defenses de Barcelona i, una vegada alliberat, proposar un pla d'atac a la ciutat (38). Aquest, encara que inicialment rebutjat pel duc de Pòpuli, va ser acceptat pel duc de Berwick quan va prendre el comandament de les forces borbòniques.

I si el setge de Barcelona és l'episodi bèlic més important en el que va prendre part el Cos d'Enginyers comandat per Verboom, en l'aspecte defensiu l'obra més destacada és la Ciutadella.

### 3.4. La Ciutadella i l'Esplanada: projecte i derruccions

#### 3.4.1. Verboom imposa els seus criteris

##### a. Els antecedents

La idea de construir una ciutadella va associada als intents d'expansió d'un estat absolut i centralista. Segons Madoz i Pi i Arimón, ja el Comte Duc, abans de la Guerra de Separació,

havia promès la desocupació del Principat si es consentia que s'aixequessin dues fortaleses, una a Montjuïc i l'altra al Palau de la Inquisició. Proposta que va ser rebutjada per la Diputació del General, a qui anava adreçada (39). Per la nostra banda, ja hem fet menció en el capítol anterior de les intencions frustrades de la Corona, i de les tenses negociacions amb motiu de la voluntat d'aquella de fortificar les Drassanes.

El 1652, quan la revolta estava ja pràcticament dominada, des de Madrid es recomanava "se forme ciudadela en Barcelona, en el puesto que pareciese más a propósito, que guarde el puerto y pueda enfrenar la ciudad y reprima las sediciones que pueden conocer el pueblo contra los que gobiernan porque de esto depende su única y total seguridad": la memòria del Corpus de Sang no devia ser aliena a aquesta recomanació (40).

No es va complir el desig de Madrid: la pèrdua del control sobre el sistema defensiu de la ciutat i la posterior fortificació de Montjuïc (fig.231) són ja passos en una direcció prou clara, però el delicat equilibri polític i la manca de força de la monarquia no van permetre arribar a les últimes conseqüències.

El plànol de N. de Fer reproduïx, el 1697, un conjunt de projectes que afecten al port i al sistema defensiu de la plaça (fig.77). Entre els projectes s'aprecia, a més d'un reforçament de Montjuïc, la proposta de dues fortaleses o ciutadelles: una a les Drassanes i l'altra entre el baluard de llevant i el de ponent. Molt abans, doncs, de la guerra de Successió, estan perfilades les línies essencials que defensaran els engi-

nyers militars de l'exèrcit borbònic. Només faltava la força per imposar la fortalesa: els vencedors de la guerra la tindran.

b. El desenllaç de la guerra

En efecte, amb el desenllaç de la guerra de Successió, la Ciutadella de Barcelona s'imposa pel seu propi pes. Ja abans de la caiguda definitiva de la ciutat, el 27 de juny de 1714, Giudice comenta que el duc de Berwick, comandant en cap de les forces franco-castellanes, "me ponderó que su opinión era que luego de conquistada Barcelona se demoliessen todas sus fortificaciones y se construyere una ciudadela para enteramente sujetar aquellos perversos humanos" (41). Les dificultats que la ciutat havia creat a l'exèrcit borbònic abonaven, més que mai, l'edificació d'una ciutadella com a mesura preventiva.

El mateix duc de Berwick va encarregar, poc temps després a Verboom, un projecte de Ciutadella. Aquest no va trigar gaire a reinterpretar l'encàrrec. En efecte, en contra dels partidaris del pur i simple arrasament de la ciutat o, fins i tot, en contra d'aquells que, com Berwick, creien que calia desmantellar les defenses de la ciutat, va alinear-se a favor de mantenir i reforçar Barcelona com a plaça forta.

Ja el 13 d'octubre de 1714, Verboom escrivia al Marquès de Bedmar demanant-li que es suspengués l'ordre de volar els baluards fins veure el seu projecte, i comentava que Barcelona podia arribar a ser una de les places més fortes d'Europa. Va deturar així qualsevol iniciativa de desmantellar les fortificacions; provisionalment, es van netejar les bretxes i es va arre

glar el baluard de llevant per posar canons contra la ciutat (42). El criteri dels qui, com Verboom, jutjaven necessari mantenir Barcelona com a plaça forta trigarà, però, a imposar-se. Durant més de cinc mesos forcejaran aquests contra els partidaris de l'eliminació de totes les defenses (43).

Coincidint amb el gir polític que s'inicia amb l'arribada de Isabel Farnese i l'acomiadament d'Orry, sembla anar-se imposant la primera opció. El 9 de març es notifica a Verboom que el rei ha pres la resolució de que "desembarazada de comandamientos y otros encargos que requieren asistencia personal se emplee en la visita y establecimiento de las fronteras y demas plazas que existen y se necesitasse construir para el resguardo y tranquilidad de su Monarquia"; i a la mateixa carta adreçada a Verboom s'afegeix que el rei "me manda decir a V.E. dé principio de esta importancia formando V.E. con la mayor brevedad un proyecto para construir una buena Ciudadela en Barcelona y le passe V.E. quanto antes a manos de S.M., una explicación relacionada de lo que no se pudiese demostrar con el plano, y con el supuesto del gasto que podran tener poco más o menos así las fortificaciones como los cuarteles y los Almacenes que hubiere de tener, y que medios y providencias se pudieran aplicar para toda la obra, en quanto tiempo se podría concluir..." (44). La construcció de la Ciutadella sembla vincular-se, en aquesta ordre, a la defensa del Principat, i sembla portar implícita la conservació de la muralla.

Paral·lelament, es té notícia d'un encàrrec anterior fet al comte de Lecheraine, qui en una carta datada l'1 de març co-

menta: "par le premier courrier qui partira après celui cy... vous enverray le dessein de la Citadelle de Barcelonne pour la remettre à SM, qui m'ordonna à mon départ de Madrid d'y travailler... j'espère qu'elle en sera contente..." (45).

Els dos encàrrecs recauen en dues persones en oberta rivalitat. Rivalitat probablement il·lustrativa d'una certa animadversió entre els militars francesos i els de la corona espanyola. Ja és conegut l'episodi de l'arrest i confinament de Verboom a la Ciutadella de Valenciennes que, segons sembla, va ser degut a la "suspiciàcia exagerada" de personatges francesos que atribuïen les derrotes de Flandes a traicions que feien recaure en els militars espanyols. Si l'empresonament de Verboom és ja un clar símptoma de rivalitat, el comte de Lecheraine deixa ben clara la situació en una altra carta escrita en la mateixa data que l'anterior, en la qual manifesta sentir-se caigut en desgràcia per haver estat afecte a Madame des Ursins i Mr. Orry, i es queixa de que se li hagi donat el comandament de Manresa, que ni és plaça de frontera, ni de confiança i, el que és més greu, sota les ordres de Verboom. Afegeix preferir "que l'on m'envoie aux Indes, et au bout du monde commander dans quelque château ou il n'y aye que du pain et de l'eau...".

Malgrat la manifesta rivalitat entre Lecheraine i Verboom, les dues propostes tenen molt en comú. Són quasi idèntiques pel que fa al programa essencial, però es diferencien en el disseny dels elements concrets. En efecte, en els dos casos la solució es recolza fonamentalment sobre dos punts urbans estratègics, el baluard de llevant i les Drassanes, amb la idea

de reforçar Barcelona com a plaça forta militar, deixant-la, al mateix temps, controlada per les forces reials; el que coincideix, per altra banda, amb el que ens mostrava el plànol de N. de Fer.

La diferència essencial radica en la solució concreta de Ciutadella. El comte de Lecheraine, tot i que segons escriu "il me fut dit par le Roy que SM ne vouloit rien épargner et avoir une des plus belles citadelles de l'Europe", dissenya una Ciutadella "possibilista", evitant destruccions i aprofitant el sector de les muralles ja existent, que inclou el baluard de llevant (figs.232,233). Es tracta d'una ciutadella quadrangular de petites dimensions, que no modifica fonamentalment les línies defensives preexistents, i es limita a formar un reducte de quatre baluards com a simple punt fort de la muralla que domina el interior de la ciutat, el port i l'àrea exterior fora el portal de Sant Daniel.

Verboom, totalment al contrari de Lecheraine, proposa una ciutadella pentagonal seguint una llarga tradició. Un organisme militar ampliament experimentat i amb plena autonomia morfològica respecte als condicionaments que imposa la ciutat. Una ciutadella de grans dimensions, comparable a les clàssiques de Torino, Amberes, i tantes altres, que s'implantarà obeïnt a un únic condicionament: l'optimització del seu valor militar i de control, i prescindint en gran mesura dels seus efectes sobre la ciutat (fig.28).

Una "Reflexión sobre la Ciudadela propuesta por el Conde de Lecheraine", anònima i sense data, que es conserva a l'Ar



xiu de Simancas (47), en fa una crítica molt negativa que la compara implícitament a la dissenyada per Verboom. D'antuvi, considera que "no presenta la frente al centro de lo mas poblado de la ciudad, que es el objeto principal porque se construye afin de sujetar el Pueblo"; després, qualifica de completament inútils els baluards de l'esquerra i de la dreta que no poden batre còmodament la muralla per dintre i opina que el front que mira el terreny al davant del baluard de la Porta Nova no impediria l'atac per aquesta part "como lo haze el proyecto de Verboom..."; finalment, es considera que es deixa una esplanada excessivament petita (fig.237).

El projecte del comte de Lecheraine és, de fet, un episodi accidental i poc comparable al projecte de Verboom, tant pel disseny concret de cada un dels elements, en el que Verboom mostra un mestratge que Lecheraine no té, com per l'ambició més gran del programa de Verboom i l'hàbil defensa que en fa. Verboom s'anirà convertint en un personatge cada vegada més influent.

En efecte, si el 3 d'abril Verboom va enviar el seu projecte (48), l'11 d'abril encara, en un Consell en el que hi participava el mateix marquès de Castel-Rodrigo, Capità General de Catalunya, es declarava "ser todos de parecer sin contestació que se deben demoler enteramente las murallas de Barcelona, para desarraigar de una vez del corazón de los catalanes aquel amor que las tienen, y sobre cuyo refugio han sido tan insolentes en sus rebeliones, teniendo por infalible que siempre que vean desmantelada Barcelona no pensarán en revelarse más".

Malgrat la rellevància dels personatges integrants d'aquest Consell, les seves posicions tindran poques conseqüències. Seran els partidaris de reparar les fortificacions de la plaça i de construir una Ciutadella els qui imposaran el seu criteri. La carta del marquès de Ledesma, del 19 d'abril de 1715, és significativa: "La experiencia de tres sitios entre la corta intermisión de tiempo que han suzedido, dejando à parte el que hizo el Archiduque, ha dado à conocer que esta plaza con su recinto y valuartes, aunque irregulares, se ha defendido lo que menos sesenta dias de trinchera abierta, de suerte que seria de sentir de no hazer otra obra en la plaza sino el reparo de las Brechas y parapetos como queda expresado, y el añadir a esto la Ciudadela, que asegure mas la sugesión de estos naturales, y subsequentemente de todo el Principado, con lo qual se deja considerar quanta maior resistencia podrá hacer esta plaza...".

Verboom, en la seva defensa del projecte, acceptava que la ciutat mereixia pel seu comportament passat que s'enderroquesin les seves muralles i, fins i tot, que es demolís tota la ciutat, "pero siendo èsta la única Plaza de Armas que el Rey tiene en toda la costa del Mediterráneo, que sirve de antemuro a toda la parte oriental del continente de España, que no solo le ha de assegurar el Principado de Cataluña, pero tambien los Reinos de Aragón y Valencia, cuyos naturales no se deben considerar menos inclinados a la sublevación que estos; soy de parecer que esta demolición seria mas pronto contra el Rey que contra los pueblos, todas las veces que estos se han de mantener en la ciudad: pues por lo experimentado de sus continuas sublevaciones, se ha de considerar que no puede haber seguridad en e

llos, á menos que SM mantenga siempre en Barcelona un cuerpo considerable de tropas, ó que se levante una Ciudadela para ponerlas un freno capaz de contenerlos en todos los tiempos en la debida obediencia; por lo que propuse luego que las armas del Rey han entrado en esta plaza para que al mismo tiempo con esta y sus demas fortificaciones fuese plaza igualmente respetable contra cualquier enemigo de adentro como de afuera, lo que no sucedería si hubiera solo la pretendida Ciudadela sin lo demás" (49).

Segons el criteri de Verboom, Barcelona reunia totes les condicions per ser una plaça militar de primer ordre. En efecte, "no pudiendo dejar de tener Plaza de Armas en este Principado no la hay de mas conveniencia que Barcelona; porque a más de ser tan a proposito para contener todo lo necesario para un Ejército de Tierra; y para una armada de mar; sirve de retirada á las más embarcaciones en que entran las galeras lo que le hace dueño de la Mar. Por cuyo medio se puede hacer transportar víveres y municiones de Guerra para todas las partes del Comercio y negocio que tiene este Pueblo que es ventaja considerable para el bien del Estado...". I insisteix després en la capacitat defensiva de la plaça: "Pues no ha enseñado la experiencia de los diferentes sitios el tiempo, trabajo y gasto que esta Plaza ha costado en el estado en que se halla, cuanta mayor resistencia hiciera hallándose con la aumentación de una buena Ciudadela que se hallaría reciprocamente apoyada de las fortificaciones de la Plaza, y las de esta de las de la Ciudadela que empediria el ataque de gran parte de ella aunque no se aumenta-

sen en nada sus fortificaciones (50).

Des d'aquesta perspectiva, la Ciutadella es convertia en l'element clau d'un programa més vast: es proposaven, a més, altres reformes que la completessin. Entre elles destacava la possibilitat de reforçar les defenses de les Drassanes i la fortificació per la gola d'algun baluard que mirés a la muntanya; finalment, es proposava el baluard de Tallers (figs.234,241,242, 245) (51). No es tractava, doncs, únicament d'assegurar el control sobre la ciutat, sinó de transformar-la, totalment, en una peça al servei de les necessitats militars de l'Estat: la principal plataforma militar del regne a la vessant de la mediterrània (fig.243).

El que s'imposessin els criteris de Verboom tindrà una immensa repercusió en el futur de la ciutat: les muralles i la Ciutadella seran dos condicionants fonamentals en la història de Barcelona. Les muralles van limitar les possibilitats de creixement i expansió de la ciutat; i la implantació de la Ciutadella va tenir efectes immediats més greus, perquè va ocasionar una traumàtica amputació del teixit urbà.

### c. El projecte de Verboom

Entre els llocs aptes per implantar la nova Ciutadella es veien, des de N. de Fer, dos punts possibles: sobre les velles Drassanes o sobre el baluard de llevant. Verboom, com Lecheraine, preferirà la segona però no renunciarà a la primera. Les raons que van fer decidir que el baluard de llevant era la situació idònia són alhora la defensa del sector més flac de

les muralles, aquell que el mateix Verboom havia aconsellat com a més favorable per l'atac de les tropes borbòniques, la defensa de la marina en el seu punt més desprotegit i el domini sobre la part més poblada de la ciutat. Al que <sup>1</sup>caldria afegir el factor econòmic derivat del mal estat de les muralles i del gran nombre de cases ja derruïdes a causa del setge i atac.

En paraules de Verboom, en la seva resposta a la Cort, datada el 3 d'abril de 1715: "La Ciudadela puesta en este parage dominará sobre todo el centro de lo más poblado de la ciudad (...) con la ventaja de que al mismo tiempo fortificará la parte más flaca de la Plaza, en donde se hallan las brechas, y ocupando porción de la playa de la Mar señoreará tambien el muelle, y la parte mas flaca de la Marina además de que es el parage en donde se hallan las mayores brechas que costarían mucho volverlas a restablecer y adonde hay mas casas destruídas de tal forma que en todo el terreno que ocuparán las obras de la Ciudadela habrá pocas casas que derribar de las que han quedado en pie". (52).

El terreny escollit era pla i va permetre escollir la ja clàssica forma pentagonal, amenaçant amb dos baluards la ciutat, tal com era habitual. La dimensió havia de ser similar a la de les ciutadelles de Torino, Anvers o Parma, encara que se'n diferenciava en el disseny concret dels elements defensius.

A Verboom li havia semblat convenient "hacerla pentagonal que es la figura que ordinariamente se toma para que se pueda presentar un frente de dos baluartes a la ciudad como lo hace, batiendo por sus lados, por dentro y fuera las murallas del

cuerpo de la Plaza y presentando tres baluartes a la Campaña y a la Mar (...). La Planta de esta Ciudadela es obra muy real ca paz de contener cuarteles para tres mil hombres y más si fuera menester, con los oficiales correspondientes y todo el Estado Mayor, Almacenes para todo género de municiones y viveres, Hospital, Arsenal para todo género de pertrechos de guerra, hornos, etc.". (fig.236) (53).

Sobre els dos baluards que amenaçaven la ciutat hi va disposar el que, aleshores, s'anomenaven "cavalleros", plataformes sobreelevades que permetessin dominar des de més amunt les cases pròximes de la ciutat; la qual cosa, al mateix temps, multiplicava les possibilitats de foc (fig.244).

En principi, la decisió inicial de situar la Ciutadella sobre el baluard de llevant deixava encara, aparentment, un cert marge de maniobra pel que fa a la seva situació exacta i definitiva. La lectura de les observacions que fa Verboom al projecte ens mostra que, d'acord amb el seu criteri, el marge de maniobra era mínim. Per evitar derruïcions, comentava, "he procurado disponer su colocación lo mas afuera que se ha podido sin apartarme del efecto que sus fortificaciones han de hacer sobre la ciudad y sus murallas (...). El salir mas afuera para conservar mas casas tendria el inconveniente de que la fortaleza no haria el mismo efecto que hace ahora de tener la entera superioridad que ha de menester sobre la ciudad y sus murallas; tanto por adentro como por afuera batiendo con el Baluarte de la izquierda 1, y su Caballero toda la Plaza de Armas de Palacio y Puerta de la Mar que se sigue hasta donde puede alcanzar la

Artilleria; y el Baluarte de la derecha 2, y su Caballero bate con parte de su cara derecha todo lo de adentro de la muralla que corre desde la letra D, hasta más allá de la Puerta Nueva 12, lo que no haria si estuviera más afuera, y estas son las partes principales que la Ciudadela ha de batir para impedir el poderse acercar de ella con mucha ventaja quando la ciudad estuviese perdida o amotinada, y aunque se haya salido afuera quanto se ha podido no hay sino la mitad de la cara derecha del Baluarte 2, que descubre la muralla de la derecha por adentro que es lo bastante; pero si se saliera mas afuera no hubiera nada del cuerpo de la Ciudadela que la batiera, y la cara izquierda de este baluarte con su caballero bate toda la plaza del Borne señalada O, hasta la Iglesia de Santa Maria del Mar señalada 14 y enfila las calles vecinas. Lo que no hiciera si estuviera más afuera por estorbarlo todas las casas que quedarían en pie" (54) (fig.238).

Finalment, per deixar més clar que s'escolleix la localització final per privilegiar en tot moment la funció de domini sobre la ciutat accepta que "aunque esta fortaleza de la manera que está proyectada defiende la playa y el puerto de manera que sería muy dificultoso el ponerse entre ella y la Mar para emprender algo contra la ciudadela, no hubiera sido malo el haberla podido acercar más de la Mar, pero se ha hallado el inconveniente que el baluarte 1, se habría de poner con su angulo flanqueado encima la muralla de la Mar en el punto M, y de esta forma se hallaría este baluarte encaxonado de manera que el lienzo de muralla N quedaría directamente enfrente de él con parte de las casas P que quedarían en pie. Las que hubieran cu-

bierto y quitado todo su juego y la ventaja que tiene ahora de batir la Plaza de Armas de Palacio, y toda la muralla de la Mar que le corresponde" (55).

L'aconseguir l'òptim domini sobre els punts vitals de la ciutat suposava l'enderrocament d'una extensa àrea urbana. La magnitud de les derruïcions ha fet parlar sovint de voluntat de venjança o de càstig (56). Sanpere i Miquel es va esforçar en demostrar que les raons de la localització de la Ciutadella, i per tant de les derruïcions, obeïen a raons tècniques d'enginyeria militar. És cert que Verboom pren totes les decisions seguint una lògica precisa, però també és veritat que en comparar la implantació d'altres ciutadelles similars, observem que aquí no es van plànyer les derruïcions, i que la lògica de l'enginyer militar s'hi va imposar sense frè i amb tota la seva prepotència.

En efecte, en la llarga història de les Ciutadelles, la de Barcelona és probablement una de les més "destructives", cosa remarcable si considerem que, des de la introducció de les noves tècniques de fortificació que l'artilleria comportà, un dels efectes característics sobre la ciutat i rodalia és justament la seva "destructivitat".

Des del segle XVI, aquest és un fet admès pels propis tractadistes (57), i l'evolució posterior no farà altra cosa que accentuar aquest caràcter "depredador" de les noves defenses. La construcció de terraplens, baluards, revellins, camins coberts, contraguàrdies, etc., provocaran la invasió de franjes cada vegada més importants del territori. La desaparició de nom



brosos ravals i dels horts més pròxims a la ciutat es convertirà en un fet habitual, però seran les ciutadelles les que, en oferir un front a la ciutat, provocaran les més grans pèrdues en afectar sol urbà dintre muralles.

Si es fa un repàs d'algunes ciutadelles, entre les més representatives s'observa que sovint es parla de derruccions, però no comptem amb treballs seriosos sobre el tema que permetin una real avaluació d'aquests. Es disposa en alguns casos de documents planimètrics o iconogràfics que permeten algunes deduccions: aquest és el cas de Torino i Anvers ; en altres casos, notícies escrites donen vagues referències sobre els enderrocats provocats al formar o reformar les fortaleses: és aquest el cas de Pamplona, Burdeus o Messina (58) (figs.246 a 253).

A Torino, la Ciutadella afectà inicialment una sola illa de cases de les 49 que composaven el regular traçat primitiu de la ciutat; més tard, l'extensió de les defenses exteriors provocaran la derruició de dues illes més. Si es considera que les illes afectades queden allunyades dels centres més vius i que es tracta d'una ciutat en ràpida expansió, es pot comptar que inicialment queda afectada en menys d'un 2% del seu teixit urbà; i més tard, encara que es multipliqui per tres l'àrea enderrocada, augmenta al mateix temps la superfície de la ciutat, de tal manera que el impacte quedaria clarament per dessota del 6% (fig.246). A Anvers , tot i tractar-se d'una Ciutadella imposada per dominar la ciutat, els documents iconogràfics semblen mostrar que el teixit urbà no quedà afectat per enderrocaments (fig.247), contràriament al que afirmen E. Guidoni i A. Marino

a l'obra ja citada (fig.409).

Els casos de Pamplona i de Burdeus són exemples de ciutats on es coneixen enderrocaments que han quedat, però, enregistrats de manera poc exacta. La Ciutadella de Pamplona provocà, segons Lacarra, algunes demolicions en un barri que, segons aquest autor, s'havia format "en torno al Mercado del Arenal o Taconera de Pamplona...", anomenat "La Poble Nova del Mercat", i que va desaparèixer abans d'aconseguir un gran desenvolupament. Al cap de més de dos segles, amb motiu de la guerra contra la Convenció, el 1795, es va decidir la demolició de les construccions a menys de 1.500 vares del recinte, malgrat les protestes dels convents i corporacions afectats que s'alçaren, segons deien, en defensa de 1.200 persones que quedarien sense vivenda (59).

El cas de Pamplona, com el de Toríno, mostra que els enderrocaments no es produeixen únicament en el moment de la implantació de la ciutadella, sinó que, sovint, els canvis en les tècniques militars provoquen efectes diferits, a vegades amb varis segles de diferència (fig.246). A Burdeus, la Ciutadella no és altra cosa que el producte d'una adequació defensiva del vell Château-Trompette del segle XV, a càrrec de Du Plessis i de Vauban. També aquí, la construcció dels nous bastions provocarà demolicions: es té notícia de la desaparició de 300 cases (60) (figs.248,249). Fins aquí, les xifres conegudes queden molt per dessota de les que resulten de les derruccions provocades per la Ciutadella de Barcelona, tant en termes absoluts com en termes relatius.

Les notícies que es tenen de la ciutat de Messina, en tants aspectes comparable a Barcelona, són ja d'un altre ordre. La Ciutadella de Messina, construïda segons el projecte de l'enginyer holandès Carlos Grunenbergh, com a conseqüència de la submissió de la ciutat després de la revolució de 1674-1678, provocarà derruïcions més greus. Segons el rector d'una església sita a l'àrea destruïda: "... é presentamente la una parrocchia desolata e senza abitazione di gente, restando solamente il convento degli Agostiniani Scalzi soto il titolo di S. Restituta, la chiesa di Gesù e Maria dove io pressi possesso della parrocchia, alcuni magazini del porto franco, e li mamagazzini un tempo del frumento, quali adesso servono per quartieri di Soldati, e queste fabbriche stanno in pericolo di essere buttati a terra, dopoché hanno spiantato il quartiere Terranova, in cui abitavano 8.000 anime" (61) (figs.250 a 253).

Aquesta quantitat d'afectats és sens dubte la més important entre les que coneixem com a producte de la construcció d'una ciutadella, però una anàlisi del teixit urbà desaparegut fa dubtar de qué és el que es compta en realitat dintre d'aquesta xifra. Per les notícies que es tenen, el barri de Terra-Nova, al ser una expansió relativament recent, no havia aconseguit densitats massa elevades; i el teixit urbà desaparegut representa una proporció que fa difícil de creure que 8.000 ànimes poguessin encabir-s'hi. L'espectacular pèrdua demogràfica de la ciutat, que passa de 137.717 habitants el 1613, a 62.279 habitants el 1681, ens dóna una idea d'un daltabaix que no es deriva tant de la construcció de la Ciutadella, com d'una derrota que suposa el final de nombrosos privilegis i d'una època de

gran prosperitat, amb la diàspora, sobretot, de les categories mercantils i artesanals.

L'exemple de Messina, per bé que mal conegut, ja que no disposem de cap treball acurat sobre els efectes de la revolució i de la Ciutadella, és de molt el que més s'aproxima al que succeirà 35 anys després a Barcelona. Aquí com allà, la ciutat es veurà greument afectada per una nova militarització, es perdran institucions fonamentals, s'imposarà una ciutadella per controlar un centre urbà rebel, i aquesta provocarà derruïcions importants. Malgrat tot, hi ha una diferència radical: per Messina serà la fi d'un període de gran prosperitat; per Barcelona només un greu entrebanc en un moviment ascendent tot just encetat.

Els casos extrems de Messina o Barcelona resulten més xo cants quan es comparen amb els projectes d'implantació d'altres ciutadelles, com la de Copenhague (62) o, encara més, la de Lille que, en lloc de forçar la derruïció de barris existents, s'articulen amb una extensió del teixit urbà (63). Vauban, autor del projecte de Lille, preveu que el nou sòl urbanitzable creat servirà justament per finançar la construcció de la ciutadella. Aquesta fórmula de paliar l'extraordinari cost econòmic i social de les noves exigències "defensives" i de control, s'observa en comptades ocasions: generalment, les lleis de l'enginyeria militar i la hisenda pública forçaran solucions destructives que s'aguditzaran quan la relació de forces sigui molt desfavorable per a la ciutat (figs.217 a 220).

A Barcelona, es presentarà aquesta solució en grau superu

latiu: Verboom era conscient de la importància de l'àrea demolida i proposava com a alternativa la urbanització de dos barris. Primer, projectava ocupar els terrenys buits i els horts a una part i altra de la Rambla, a prop de Sant Francesc i les Comèdies. En segon lloc, havent admès que la major part de les cases que s'havien de derrocar estaven relacionades amb el Mar, comentava: "Pero como los primeros están apartados de la Mar, y combiniendo que gran parte de esta gente estén junto a la Marina: Para obviar todas estas dificultades propongo el establecer los a la playa del muelle cerrándolos con un recinto en forma de obra coronada" (64).

Aquestes dues propostes es concretaran en els dos primers projectes urbanístics d'envergadura després de la construcció de la Ciutadella. L'un, situat a l'àrea dintre murallas que sembla l'espai natural d'expansió de la ciutat: les hortes de Sant Pau. L'altre, fora muralles, com a substitució d'un barri mariner imprescindible des del punt de vista militar, per assegurar el funcionament del port, que aviat es convertirà en plataforma de les primeres expedicions de l'armada borbònica cap a Itàlia.

#### 3.4.2. La construcció de la Ciutadella

Verboom insistia en la urgència de l'empresa "que tanto importa al Real servicio y al resguardo y tranquilidad de la Monarquía". Les decisions es van prendre, en efecte, amb celeritat: si el 3 d'abril Verboom havia enviat el projecte al Rei, i

el 18 d'abril n'havia fet la defensa, ja el 7 de maig, en una junta celebrada a Madrid, amb l'assistència del Capità General de Catalunya, es va aprovar el projecte presentat. L'1 de juny, el primer ministre Fernández Durán enviarà la "Instrucción y regla que S.M. manda se observe para la fábrica de la Ciudadela que ha resuelto hacer en Barcelona según el proyecto del Ingeniero General Don Joseph Prospero Berboom...".

La "Instrucción...", entre altres coses, donava les directrius que s'havien de seguir en matèria de derruccions, i prevenia que "... se han de acabar de demoler todas las murallas, Iglesias, conventos, casas y demás edificios que han quedado en pie, en todo el terreno que ha de ocupar la planta de la Ciudadela..."; per més tard afegir: "Después de haber delineado los Ingenieros todas las obras de la Ciudadela señalarán los términos de la Plaza de Armas o esplanada de ella en cuyo distrito se harán derribar las casas y todos los demás edificios que se hallaban en pie á cuyo fin dejando aprovechar a sus dueños de todos los materiales que de ellos resultaren se les señalarán otros parajes hacia San Francisco, la Rambla, y otros terrenos vacíos á donde mejor conviniese para volverlos á edificar, de cuyos terrenos se hará la estimación por expertos de Justicia para que se pueda indemnizar a los propietarios de dichos terrenos y a los de las casas y edificios que se derribaren..." (65).

El barri de les hortes de Sant Pau queda com a única urbanització alternativa als enderrocaments. El projecte, que donava una solució conjunta al barri en qüestió i a la fortificació de les Drassanes, es devia realitzar ràpidament, perquè el

14 de setembre, en una carta del Marquès de Grimaldi a Verboom, aquell per ordre del Rei aprovava el projecte del nou barri i al mateix temps declarava: "S.M. enterado de todo me manda decir a V.E. que la idea de fortificar esas Atarazanas, como ya estaba resuelto es muy conveniente pero se considera que no se podrá aprontar el dinero necesario para costearlo, sin que haga falta por lo principal que es la Ciudadela a que se debe aplicar la primera atención, por cuyo motivo resuelve S.M. que por ahora se suspenda la fortificación de las Atarazanas..." (66) (fig.245).

La Ciutadella és un assumpte prioritari i urgent, tant per Verboom com pels cercles de govern, ja que la política italiana d'Alberoni enfronta la corona espanyola amb la francesa, i quan es presentin dificultats, no es dubtarà en imposar la duresa prepotent de la "lleï de conquesta". En efecte, l'eliminació de les ruïnes correrà a càrrec dels propietaris de les cases demolides i, des de finals de setembre i durant l'octubre, successius "bandos" forçaran a treballar diversos oficis en les obres de la Ciutadella: primer, els paletes i fusters seran comminats "bajo pena de vida" a treballar exclusivament per la Ciutadella; després, seran els traginers els qui hauran d'acudir al baluart de llevant; finalment, una altra ordre del Capità General obligarà a donar major impuls a l'obra.

Un mètode tan expeditiu es traduirà en una velocitat inusual en l'execució d'una obra d'aquestes dimensions: el 15 d'agost ja es mana que es formin les capitulacions per l'abast de pedra i calç, i les obres progressen a compte del Rei, fins el

25 de novembre, quan es procedeix a la definitiva, i no exempta de problemes, adjudicació de l'obra (67).

Sens dubte, però, serà en les demolicions imposades on més clarament es reflectirà la prepotència dels vencedors i l'absoluta impossibilitat d'oposició per part dels vençuts. Entre el 29 de juliol i el 9 d'agost de 1715, es van valorar les cases directament afectades (les de l'Esplanada es valorarien més tard): els enderrocaments devien iniciar-se immediatament (68). Malgrat que la construcció de la Ciutadella havia estat ja anunciada, els habitants de la ciutat no havien cregut que s'arribés a portar a terme. La rapidesa de les decisions i la duresa de les disposicions van crear una gran confusió i situacions realment dramàtiques. Només la parròquia de Santa Maria del Mar, que perdia un gran sector de la seva demarcació, a causa de les demolicions previstes, va gosar adreçar un Memorial al Rei exposant la dimensió dels enderrocaments i la gravetat dels perjudicis que ocasionarien (69).

Les primeres derruïcions afectaven, encara, un sector "petit" (189 cases segons el Llibre de les Valoracions), molt enderrocat durant el setge i atac (23% de cases enderrocades segons el mateix llibre) i amb cases de valor més aviat baix. Els oficis que més abundaven en aquesta àrea eren els corders, els pagesos, els percadors... i sobretot els carnicers, que es concentraven quasi exclusivament en aquesta zona des que l'escorxad<sub>or</sub> va ser situat al peu de la muralla vella, sobre el Rec i prop de Santa Marta.

La situació perifèrica, l'escàs valor de les cases, el



seu estat ja molt malmés i la composició social dels habitants, afegit a que era impossible evitar la construcció de la Ciutadella, tot aconsellava donar per perdut aquest sector i intentar evitar les previstes demolicions que s'haurien d'imposar per la formació de l'Esplanada: així ho van fer el vicari i comuns de la parròquia de Santa Maria del Mar. L'Esplanada serà, en efecte, el problema més greu per la ciutat.

Malgrat tot, la construcció de la Ciutadella va provocar problemes immediats. Obligà els antics habitants a buscar-se un nou domicili, evidentment sense indemnitzacions, i va suposar el trasllat del convent de Santa Clara i de l'hospital de Santa Marta que, amb més fortuna, conseguiran edificis substitutius. Però, a més, l'11 de desembre de 1715 es tallarà l'aigua del Rec, per obrir els fonaments del baluart de la Reina (70). Aquest problema, que afectava greument a nombrosos oficis i serveis de la ciutat, acompanyarà tot el llarg procés de les obres, i de fet no es podrà donar com a definitivament resolt fins l'any 1719 (71).

Les primeres derruccions havien afectat molins de vent, un molí del Rec i el vell escorxador (que havia estat demolit el 27 de setembre de 1715) (72): l'interrupció del curs del Rec afectarà, en canvi, a tots els molins de la ciutat i crearà greus problemes sanitaris a l'escorxador provisional que s'havia habilitat al davant de Sant Agustí (73). El 31 de desembre, els administradors de la ciutat es queixen al Capità General per la manca d'aigua al Rec, l'1 de gener hi ha una nova reclamació i el 25 el mateix Verboom insistirà per què l'escorxador sigui

desplaçat fora muralles. Finalment, el 7 de febrer es resol t si tuar el nou escorxador provisional a l'hort de Simon Guri, a la marina i al peu de la Ciutadella en construcció (74). El 10 de març estarà ja en condicions l'escorxador provisional i el tras llat devia ser ràpid, perquè l'11 d'abril es comença a demolir el que hi havia davant Sant Agustí (75). Paral·lelament al tra gí provocat pel problema de l'escorxador, es comença una nova canalització provisional que eviti l'antic curs ara ocupat per la Ciutadella: el 22 de maig de 1717 tornarà a correr l'aigua, però no trigarà gaire a ser tallada novament (76).

### 3.4.3. La formació de l'Esplanada: noves derruccions

Les obres de la fortalesa progressen en aquestes dates: el 7 de març de 1716 es col·loca solemnement la primera pedra i, segons el mateix Verboom, el 13 d'aquest mes ja hi havia un baluard fonamentat i un altre començat (77). Entre el 20 d'abril i el 24 de juliol de 1716 es va procedir a la valoració de la resta de cases afectades per anar preparant les demolicions per l'Esplanada (78).

La gravetat d'aquesta fase dels enderrocaments quedarà palesa en el Memorial ja citat adreçat al Rei per la parròquia de Santa Maria del Mar. Parlant dels danys que ocasionaria, comenta: "Los que se siguen á esta Parroquia, é Iglesia (y alcançan también á los mas de los Comunes de Barcelona) son innumera bles, precisos, y de notable consideración; Porque las casas, que hasta aora se han demolido, y las que dentro los plazos de

los seis meses, deben derribarse, eran, y son las mas pobladas de la Ciudad, y por estar situadas en el parage del Comercio, y vecino al Mar, haciendolas apreciables la conveniencia de tener muchos Mesones, y los principales Almacenes de la Pesca salada, azeyte, y otros, que será grave dificultad el componerlos en otro parage de la Ciudad, ocupado ya de sus moradores, y no pocos inconvenientes y gastos, el transporte de dichos géneros á larga distancia de la Playa; por lo que muchos se verán precisados á salirse de Barcelona, ó porque la estrechez no les dexa lugar conveniente segun su exercicio, ó porque quitandose tan dilatada habitación, como tiene la determinada ruina, se les cierra á un gran número de gente el passo para tanto arbitrio, como para vivir franquéa el Mar, y la vecindad de su Playa; con que resultará de esta ruina conocido daño al comercio, é interés público; La situación y conveniencias daban alto precio á dichas casas, las cuales frutaban crecidos censos, y rentas que eran el único sustento de muchos, y gran parte de las conveniencias de otros, que faltandoles, declinaran á un estado mísero, como aquellos de aver de mendigar, y estos de reducirse en el porte, trato. y familia, á más inferioridad de lo que pide su condición, y esfera; Enfin, respecto del todo de la Ciudad, ocurre el notable grave inconveniente de su demolición en una parte la más principal". I a aquesta raonada queixa s'afegeix el nombre de cases i ànimes per carrer de l'àrea afectada: 48 carrers, 1.202 cases i 5.702 persones (xifres totals de la zona ja demolida i del sector per enderrocar) (79).

Considerant, hàbilment, la Ciutadella com a instrument merament defensiu, la Parròquia demanava que es suspengués la

demolició de les cases i que únicament es procedís a l'enderrocament en cas de perill manifest, com era comú en altres places. La resposta de Verboom va ser evasiva: l'ajornament dels enderrocs per l'Esplanada era impensable en el cas de Barcelona, en la que la urgència de la fortalesa responia al temor que inspiraven els propis habitants. El que sí va fer és ajustar els límits de l'àrea condemnada; el 30 de novembre de 1715, en la carta que comunicava el definitiu remat de les obres al primer ministre Don Miguel Fernández Durán, el posava al corrent de les seves conclusions: "Y como hasta ahora no se han derrivado más casas de las que han sido menester para poder travaxar á todas las obras de la Ciudadela he hecho alguna reflexión, sobre la Demolición de las demas cassas que se han de derivar para la Esplanada ó Plaza de Armas de la Ciudadela, y es, que junto al Palacio, y en el Borne que es la principal Plaza de Comercio de Barcelona, se encuentran unas cassas de valor ocupadas por los negociantes, y tiendas de Mercaderes lo que causa muchos clamores haverlas de derrivar; por lo que he prevenido dos diferentes terminos de ella, como parece en los Planos señalados de puntos negros lavado de amarillo; de que la del primero termino, que es el mas cercano, señalado con la letra F, dista solo unas 100 toissas de la estrada encubierta, con lo que se conservarian las referidas Cassas; Y en el segundo señalado con la letra G, se alarga unas 20 Toissas mas descubriendo el Terreno hasta el Pie del Palacio, y asta la Iglesia de Santa Maria; Pues aunque la Ciudadela con sus Cavalleros sera tan Dominante que pueda batir estas Cassas, siempre hallo el inconveniente que sus Ruinas se hallarian tan cerca de la Estrada encubierta, que detras de

ellas pudieran los enemigos cubrirse y tener la ventaja de poder abrir trinchera a la mitad de la Distancia del alcance del Fusil, que si se hubiera de arreglar esta Esplanada, ó Plaza de Armas a lo regular de ello, se hubieran de derrivar las cassas asta el Tiro del Fusil; pero en esta forma se havria de derri-var el Palacio, y la Iglesia de Santa Maria con grande parte de lo mas Poblado de la Ciudad antigua..." (80).

La contradicció entre la lògica de l'enginyer militar, que es regeix per l'abast i trajectoria dels trets de fusell i de canó, i la lògica de la ciutat es manifesta dramàticament en la resistència d'aquesta a abandonar el seu fragment condemnat. Ja decidida la construcció de la Ciutadella, molts dels propietaris de cases a enderrocar i malmeses durant la guerra, les ha vien reedificat amb l'esperança que les demolicions no es porta rien a terme. L'actuació dels enginyers militars no semblava possible en una ciutat que es regia des de sempre amb regles molt diferents: cal només recordar els problemes que van crear les cases del carrer de les Polleres quan es volia fabricar la muralla de la marina.

Verboom tindrà grans dificultats al volguer evitar aquestes reedificacions: "y devo informar a V.E. que las casas que se hallan actualmente en Pié, en dicho Terreno (exceptuando un pequeño Canton de las de la Rivera) las han buelto á fabricar sus Dueños, despues de haberles avisado, y hecho avisar por diferentes vezes, que no trabaxaren en ello, que seria travaxar, y gastar su dinero en valde, porque era la Intencion de S.M. el Fabricar obras en aquellos Parages; á lo que no han querido aten

der, no solo antes del tiempo que se levantase el Plano del Terreno y de las Casas, y Ruinas de ellas para formar el Proyecto de la Ciudadela (lo que se executó en el mes de Marzo pasado) pero tambien despues que S.M. havia ya declarado su Real Intencion sobre la forma, y estendio, que havia de tener la Ciudadela". I afegeix: "Y aun que se les ha vuelto á reiterar el aviso para que no continuasen, algunos han respondido, que les importara poco el perder aquello, despues de haberlo hecho de todo lo demás, y no an omitido proseguir hasta ver plantar las Estacas, y volar, y demoler las Paredes del conbento de Santa Clara, y demas Ruinas de edificios de su vecindad" (81).

I ja molt més tard, l'amença de desaparició no impedia que els carrers condemnats funcionessin a ple rendiment. El cas del carrer d'en Caldes és remarcable. Aquest carrer, que concentra els venedors de pesca salada, encara el 23 de setembre de 1716, pocs mesos abans del seu enderrocament, era objecte de crides d'obreria, per regular la intensa activitat que el caracteritzava, i de reclamacions per part de diferents revenedors que hi habitaven i que defensaven drets que aviat cancelarien les demolicions (82).

El 13 de març de 1717, "todo se hallava a punto para empezar el cordon"; a punt de coronar la Ciutadella, el 20 d'abril, Verboom comunicava al Capità General la necessitat de fer desocupar les cases afectades per formar la Esplanada (83). Per organitzar les demolicions establia tres fases d'enderrocament que delimitava amb tres línies (Apèndix 4) (fig.254).

El 26 d'abril, "se feu pregó per a que dins cert termini

los naturales que tenían casas als quartos desta Ciutat cerca de la Real Ciudadela, que a est effecte quedaven avaluades, las de molissen, y se aprofitassen de la desferra, altrament passat dit termini, se demolirian de orde del Rei (Deu lo gde.) a gastos dels amos de ditas casas que es pagarian de la desferra..." (84).

En el previst esgraonament, el primer termini devia de ser de dos mesos, ja que el 2 de juliol el Dietari fa constar: "Estos dias y següents se demoli un gran barri de cases desta Ciutat de orde del Sr. Tinent General Dn Prospero de Verboom per la esplanada de la Rl Ciutadella" (85). Els pregons per que demolissin les cases de la tercera i última línia es farien al cap d'un any.

Les noves demolicions, molt més greus per la quantitat i la qualitat de les cases i àrees afectades, plantejarien novament els temes de les indemnitzacions i dels barris alternatius. El problema es va plantejar des de posicions diverses, tractades prou extensament per Sanpere i Miquel. En resum, es pot dir que tots els alts funcionaris consultats van coincidir, malgrat les diferències que els separaven, en considerar que les indemnitzacions havien d'anar a càrrec dels culpables últims de les derrugacions: els qui s'havien enfrontat amb les armes al sobirà. Alguns opinaven que s'havia de valorar només els solars, altres només les cases...; uns consideraven que havia de contribuir tan sols Barcelona, com a responsable de la resistència extrema, altres tot Catalunya.

#### 3.4.4. Els barris alternatius

Verboom s'alinia, per motius pràctics, amb els qui propo- sen una contribució de tot Catalunya, però, segons ell, el fruit d'aquesta contribució havia de servir per potenciar el barri projectat a les hortes de Sant Pau. En efecte, en la seva carta al primer ministre Sr.D. Miguel Fernández Durán (9 d'agost de 1717), exposa primer les dificultats d'aconseguir indemnitzacions de Barcelona: "... attendingo á lo natural de ello, me parece seria razon el repartir el daño sobre los Pueblos de la ciudad, si estos no hubiesen gastado sus caudales en mantener esta Rebelion; además de haber perdido con ella todo el Tráfico, comercio y negocio con las fabricas que tenian; Por lo que se hallan absolutamente fuera de estado de poder solos entrar en la reintegración del daño de la Demolicion de estas cassas, y demás edificios..." (86).

Considera aleshores que havia de participar-hi tot el Principat: amb aquest ajut es podria portar a terme la reedificació de les cases enderrocades. Proposa novament que aquestes es construeixin en el projectat barri de Sant Pau, encara que reconeix que, fins al moment, havia estat un fracàs: aprovat el setembre de 1715, poc després dels primers enderrocaments, cap propietari afectat s'havia interessat en reedificar allà la seva casa.

En contrast, i ja abans dels mencionats enderrocaments, la formació i creixement d'un barri de barraques a la platja re quereix l'atenció de les autoritats. Ja l'11 d'abril de 1715, quan encara s'està discutint el projecte de Verboom, s'anomena



un comissari de barri, amb les prerrogatives dels ja existents, per "el mucho paisanaje i gente de Mar que allí se recoge..." (87).

Bé que aquestes construccions eren posteriors a l'entrada de les tropes borbòniques, el problema no era nou. Des de l'Edat Mitjana les barraques, on es guardaven els estris de pesca i on s'emmagatzemava el vi, havien estat sempre un punt d'allotjament irregular i un niu de contraban i d'altres activitats contra la "seguretat i la moralitat" i, com a conseqüència, una preocupació constant del govern municipal.

Es tenen notícies d'ordres de demolició de barraques els anys 1586,1606,1615,1627,1629,1663,1685,1709...(88). Aquesta profusió d'ordres de demolició il·lustra la seva pròpia ineficàcia: demolides o no, al cap de poc temps les barraques tornaven a ser un problema. De l'any 1712 tenim una nòmina de les barraques existents: hi havia un total de 110 de les que 62 eren per conservar únicament els estris de pesca, i 48 eren habitades (89). El 16 de febrer de 1714 es van fer derruir, però el problema era vell i van reaparèixer així que les condicions ho van permetre.

Les derruccions de la guerra, primer, i després les provocades per la Ciutadella van anar incrementant el volum del barri. Inicialment, i el nomenament del comissari de barri n'és un signe, es va mantenir una posició de certa tolerància. Més endavant, tot i l'oposició de les autoritats que van fer publicar un pregó, el 26 de març de 1716, prohibint "fabricar barraques entre la platja i el moll", el barri es va consolidar (90).

Al mateix temps, hi ha símptomes, que es confirmaran, d'una densificació dels barris més pròxims al sector enderrocat.

Segons Verboom, el fracàs del barri de les hortes de Sant Pau era conseqüència dels escassos mitjans econòmics dels afectats, que no permetien emprendre una reedificació; la qual cosa es podia paliar amb la contribució de tot el Principat. Afegeix: "pero no cesaria lo que alegan los más, que siendo la mayor parte Gente de marina, como pescadores, marineros, sogueros y dependientes de ella; y los demás tenderos que venden pescado seco y salado, manteca, Aceite y otros Jéneros, dicen que las Huertas de S. Pablo no les conbienen por estar apartados del comercio de la Marina y del Mercado, por lo que no pudieran subsistir en aquel Parage, donde les faltaria este beneficio, y les seria de grande gasto el transporte de dichos Jéneros á tan larga distancia del Puerto, y lo demás que representan el Vicario y Comunes de Sta. Maria..." (91).

Es fins i tot escèptic respecte de les possibilitats del barri del Raval malgrat els ajuts que es puguin arbitrar, i proposa novament "hazer algunas calles en la playa entre el fuerte del Infante Don Carlos, y el muelle viejo". El que considera com a solució menys dolenta, i la més idònia de cara al funcionament del port, "que aún que es malo, no teniendo el Rey otro que éste en estas costas para el servicio de la Marina, se ha de valer de él en lo que pueda dar de sí, mientras se disponga la mexoria que se puede facilitar (...). La conveniencia que les resultaría de ello sería la de hallarse los Pescadores, Marineros, Sogueros, etc., cerca de su oficio, y los otros en su tráfico y co-

mercio, con la ventaja de tener sus materiales muy cerca para e vitar los grandes passos de sus transportes; de forma que los más combienen en que si se les permitiese á reedificar en aquel Parage lo harían de muy buena gana; y con esto se quitarían todas las malas barracas y chozas, que sin orden ni Regla alguna, como Gitanos, tienen ya dispersidas en el Muelle y demás Parages, que estorban al Manejo de la Marina, y hazen muy mala vista delante de una ciudad com esta" (92).

3.4.5. Els projectes urbanístics de Verboom: introducció d'uns nous instruments, introducció d'una nova perspectiva.

Els dos projectes de Verboom, el del barri a les hortes de Sant Pau i el del barri de la platja, suposen la introducció de criteris urbanístics fins aleshores inèdits a Barcelona. Cri teris en els que els aspectes formals, com la regularitat, la uniformitat, l'alineació i la jerarquització dels carrers, i la repetició dels tipus edificatoris passen decididament a un primer pla. Són el producte d'una llarga tradició d'arrel renaixent ista que a Barcelona havia tingut fins aquest moment escassa incidència. Una tradició associada, per una banda i en gran part, a unes tècniques de dibuix i control de la ciutat de les que els enginyers militars són hereus directes; per l'altra, lligada a unes relacions de poder en les que la iniciativa i llibertats comunals han quedat superades per formes més autorità ries.

Els dos projectes mostren una nova actitud i una nova lògica.

gica davant la ciutat, en contrast obert amb la lògica i inèrcies que havien caracteritzat la ciutat fins aquest moment: es tracta ara de modelar-la seguint pautes externes a les que marquen la pròpia ciutat i el seu funcionament. Aquestes pautes poden variar segons les circumstàncies i, en el procés de decisions sobre la forma que han de prendre els barris alternatius, es veu la contraposició de criteris diferents.

En efecte, Verboom, dissenyador dels barris projectats, és conscient, des de les seves primeres comunicacions a la cort, que un sol barri alternatiu a les hortes de Sant Pau és insuficient, i que cal almenys considerar la funció portuària i marítima del barri enderrocat. La seva posició, bastant distant i indiferent de les vicissituds de la ciutat, no el permet, però, donar propostes que puguin afectar greument l'eficàcia de Barcelona com a plataforma militar, i Barcelona, segons les seves pròpies declaracions, és l'únic port disponible per l'armada reial a la vessant mediterrània. A més, ja en el moment de les seves primeres previsions, i abans de les derruccions inicials de 1715, la quantitat de barraques a la platja és ja un símptoma indicatiu de les necessitats i tendències de la ciutat. Verboom proposarà, per tant, un barri a la platja com a complement necessari del barri de les hortes de Sant Pau.

La doble proposta de Verboom no serà inicialment acceptada i la "Instrucción..." enviada des de Madrid només preveu el barri de les hortes com a única alternativa. En efecte, el projecte d'urbanitzar les hortes de Sant Pau serà l'únic que s'endegarà en el moment de les primeres derruccions. Només el fra-

càs flagrant d'aquesta solució donarà nova actualitat a la urba  
nització de la platja.

No coneixem les característiques del projecte de les hor  
tes de Sant Pau perquè els plànols que el composaven no s'han  
trobat. En tot cas, tenim algunes notícies documentals i d'a-  
questes es palesa que si bé és el resultat d'una emergència, es  
planteja amb una certa ambició. El programa d'aquest projecte  
no és un producte exclusiu de Verboom o dels integrants del Cos  
que aquest encapçala: des de la cort es donen directrius que  
sorprenen pel nivell de detall.

Com a exemple, ens queda la carta adreçada a Verboom el  
24 d'agost de 1715: "Aguarda S.M. el plano que ofrece V.E. de  
la delineación de las calles Nuevas que se han de hacer (...) y  
espera S.M., en esta idea de las calles nuevas, observase V.E.  
las circunstancias que se le encargaron de que sean derechas,  
espaciosas y vistosas por la simetría, regularidad y propor-  
ción de las casas y demás fábricas colocando también plazuelas  
donde se consideraren necesarias; y V.E. discurrirá si habrá al-  
gún reparo en que las casas se fabriquen con soportales lo que  
ordinariamente suele ser de mucha conveniencia para el particu-  
lar, y para el común" (93).

De la mateixa manera que Felip V s'interessa per qué la  
Ciudadella sigui una de les més "belles" d'Europa, pren inte-  
rès en que el barri projectat adopti les formes i gustos alesho  
res imperants entre les èlites: els dos projectes tendeixen a  
adquirir el caràcter de símbols del nou ordre i del nou poder  
reial.

El projecte va ser finalment delineat per Verboom al mateix temps que decidia la fortificació de les Drassanes, dissenyant alhora el barri i el dispositiu que l'havia de controlar de ben aprop (94). El traçat diferenciava carrers grans, carrers petits i placetes i, segurament, devia seguir clarament les recomanacions dictades des de Madrid: encara en carta del 3 de novembre de 1718, enviada des de la cort, se seguia insistint en la necessitat de mantenir la uniformitat i de fer porxos.

La situació a les hortes de Sant Pau resta bastant inconcreta, i si per una banda aquesta denominació fa pensar preferentment en l'àrea entre el carrer de Sant Pau i el carrer de Trentaclaus, notícies posteriors confirmen que, amb tota seguretat, afectava l'àrea entre els carrers de Sant Pau i de l'Hospital, entre el carrer d'en Robador i el carrer de la Cadena (95).

En conjunt, el barri de les hortes de Sant Pau s'organitza amb criteris més formalistes que els que regiran el projecte del barri de la platja. En aquest últim, endegat únicament pel fracàs del primer, i a contracor, s'hi imposaran criteris més funcionals. Per altra banda, si al barri projectat al Raval el disseny sembla orientar-se d'acord amb interessos estètics i més epidèrmics, en canvi, en el barri de la platja s'arriba a la completa definició tipològica de les cases, abastant fins i tot aspectes de detall del sistema constructiu (figs.255,256) (96).

La proximitat de la Ciutadella i la seva situació fora muralles comporten un control més estricte del projecte. La definició del sistema constructiu respon a l'exigència militar de

poguer enderrocar amb tota facilitat el barri en cas d'amença. Verboom ho deixa ben clar: "que se pudieran hacer de madera i tabiques de tierra ó de ladrillo puesto en Argila, muy ligeras y baxas de forma que en cualquier ocasión se pudieran derribar" (97). Es proposava, per altra banda, tancar el barri amb una muralla, feble per les mateixes raons exposades, per permetre un estricte control fiscal.

El projecte només contemplava dos tipus de cases que es diferenciaven tan sols per la seva superfície construïda. Les petites "para uso de gente común" i les grans "algo más acomodadas para gente de algún caudal". Tant les unes com les altres amb dos pisos i la possibilitat d'albergar dues famílies (98). (fig.255).

El primer tipus seria de 40 pams de fons per 25 d'amplada "divididas en el interior cada una en esta forma; en el primer suelo y Puerta principal un Aposento de entrada con la Escalera y otro inmediato para cocina, el segundo suelo y desván...; ("habrá dos Aposentos divididos al igual que en el primer suelo"). I pel que fa a la distribució del segon tipus: "en el primer suelo un Aposento de entrada con la Escalera (...) un aposento para cocina y un cuarto para dormir, y consecuentemente el patio (...) en el segundo suelo (...) tres Aposentos el uno más grande y los otros dos más reducidos, pudiendose en uno hacer la chimenea con más comodidad del habitar dos distintas familias" (99).

Si bé, com ha estat dit, no disposem d'una planta del barri de la platja, podem aventurar, sense temor a equivocar-

nos, la seva situació gràcies als perfils i a plànols cronològicament posteriors (fig.256). Efectivament, sabem que el gener de 1717 el solar que havia d'ocupar el barri estava pràcticament anivellat, i fins el novembre del mateix any no es va suspendre la construcció. Tota l'àrea, ja ben anivellada i amb carrers traçats, es convertia, al no edificar-se, en molt adient per ser convertida en horts, i així, en els plànols posteriors a aquestes dates, veiem aparèixer una extensa horta, sovint anomenada del Capità del Port, que indica, amb poc marge d'error, quina devia ser l'àrea prevista per a la nova urbanització (fig. 257) (100).

Vista la forma d'aquesta horta, els perfils que es conserven a Simancas i les referències escrites, no es fa difícil apreciar que l'organització urbanística és molt elemental. En efecte, les cases del primer tipus es disposen en fileres senzilles, entre carrer i carrer i les del segon en fileres dobles amb patis al darrera (eixides) (fig.256); no sabem quina era la implantació de l'església prevista, sufragànea de la de Santa Maria del Mar, però no sembla que aquest edifici projectat hagués d'articular cap espai rellevant (101).

Quan, molt després del primer fracàs del barri de Sant Pau, l'edicte del 10 d'octubre de 1718 (Apèndix 5) ofereixi la possibilitat d'edificar, al barri traçat a la platja, noves vivendes en substitució de les desaparegudes per causa de la Ciutadella, es tornarà a oferir novament la possibilitat de construir al barri del Raval.

L'oferta dels dos barris es plantejarà com a instrument



d'una segregació social alhora que funcional. Així, després de descriure les característiques i condicions del nou barri de la platja, l'edicte continuà: "Habiendo también S.M. tenido presente, que entre dichos Edificios y Casas demolidas por causa de la construcción de la Ciudadela, y su Esplanada, havia una porción de aquella que era de muy capaz habitación, y pertenecientes a personas de crecida familia, cuya habitación por la esfera, y estado de sus Dueños, y moradores, no seria posible estrecharse à los cortos ambitos que habran de tener las Casas del nuevo barrio de la playa; ha venido por S. Real Benignidad en resolver, que en los vacios, y huecos, que hay dentro de la ciudad en las Huertas de San Pablo, se formen nuevas calles, las quales están ya delineadas según el Plano que de orden de Su.Mag. se ha formado por el Ingeniero General..." (102). L'edicte compleix tardanament la proposta inicial de Verboom: els seus efectes, però, seran nuls.

#### 3.4.6. El fracàs dels barris projectats: causes.

Des del període de confecció del projecte de la Ciutadella, Verboom creia que el barri de la platja es poblaria sense dificultat. En la seva carta del 3 d'abril de 1715 no s'estava d'afirmar: "estos particulares que por irse a establecer en un paraje tan ventajoso al comercio darian la pérdida de sus casas por bien empleada" (103). Malgrat la confiança de l'Enginyer General, el barri tindrà poca acceptació: quan el 3 de novembre, l'oposició d'alguns sectors al barri de la platja, que consideraven perjudicial a la defensa de la Ciutadella, faci suspendre

l'establiment de la nova urbanització, estarà ja comprovat l'es-  
càs ressó que desperta entre els afectats.

Josep Alós, encarregat pel Capità General de tot el que fa referència a la formació del nou barri, considera que aquesta solució "ella misma por su naturaleza queda suspensa, según ha enseñado la experiencia, pues desde la publicación del Edicto que fue 3 de octubre, hasta el presente solamente dos sujetos han presentado Memorial manifestando su ánimo de edificar, cada uno su casa en dicho paraje, siendo así que, solo se prefigieron veinte días para los que habiendo sido perjudicados en la demolición de sus Casas, quisieran restablecerlas en dicha Playa que habiendo fenecido el término, en 23 de octubre entraba la libertad de edificar a favor de cualquiera que quisiese emplear su caudal en una tan poco costosa fábrica" (104).

L'ordre de suspensió del barri de la platja va acompanyada d'una proposta, ben poc realista, de desplaçar part del comerç a les hortes de Sant Pau: "que al paso que se fueren construyendo las casas y abriendo las calles y Plazuelas se procure llevar a ellas parte del comercio de la ciudad estableciendo allí algunos Mercados públicos como son los de Caballos, Granos, paja, y de otros géneros en que no se encontrase inconveniente ni reparo grande, como también lonjas y tiendas de mercancias de los que venden al por maior. Que asi mismo se procure que los Asentistas que fabrican y apromptan Armas y otros géneros en Barcelona para las tropas pongan algunas de estas fábricas en las habitaciones que hay ya en aquel sitio, y en las que se fueran haciendo..." (105).

Josep Alós, que era un bon coneixedor de la ciutat i de les seves possibilitats, es mostra molt escèptic respecte a l'operativitat real d'aquestes propostes; i de fet, amb el fracàs del barri de la platja, dóna per sentenciat el tema de les reedificacions de cases de les àrees demolides.

Pel que fa a les hortes de Sant Pau, el fracàs li sembla definitiu i irreversible: "no hay duda que el barrio de las huertas de San Pablo es el más extraviado del Comercio y concurso de la Ciudad, porque aquel principalmente depende de las Puertas del Mar, Plaza mayor nombrada Borne, y circunferencia del Real Palacio en la qual se hallan todos los Almacenes de géneros, y los grandes edificios de la Real Aduana, Lona de Mar, Pescaderia, Plaza pública de Granos, y otras oficinas que han sido muy costosas, y siendo el barrio de las Huertas el otro extremo de la ciudad media casi a la mayor distancia, y considerando por impracticable el trasbalar este Comercio a la parte de las Huertas, por ser connexo y circunscripto á las mismas puertas del Mar y su muelle, á la Plaza Pública del Borne, Real Palacio, Aduana de las Rentas, Lonja del Mar, Almacenes, y demás oficinas, se sigue muy consiguiente que no es fácil poderse remediar el inconveniente del extravío del comercio, que siempre hará retraher la fábrica de nuevas casas en las Huertas"... "los moradores o naturales de esta Ciudad no encontrarán su Cuenta ni conveniencia en la tal fábrica, si por lo contrario varios inconvenientes que sirviendo de perjuicio á los mismos Individuos fabricantes también lo serian al bien público del Comercio de esta Ciudad" (106). A més de la seva situació margi-

nal, l'alt rendiment de les hortes en qüestió fa que els terrenys a urbanitzar resultin cars i carregats de censos.

Els arguments que expliquen el naufragi del barri de Sant Pau farien esperar l'èxit del barri de la platja: com sabem, però, també aquest fracassarà. El mateix Alós intenta explicar aquest fracàs. Esmenta, encara que li dóna menor importància, la por a les derruccions que, probablement, en va tenir més pes del que li atorga. La traumàtica experiència de les derruccions havia, per força, de fer mirar amb recel un barri pensat per ser enderrocat amb la màxima facilitat. Fins al punt que l'opció de viure al barri de la platja no era tan diferent a la d'habitar les barraques de mar, molt més econòmiques i quasi amb les mateixes condicions de precarietat. A les barraques, a més, resultava més difícil el control fiscal i "policíac".

Fonamentalment, però, Josep d'Alós considera essencials els terminis en els que s'havia proposat el barri alternatiu. En efecte, les derruccions es produïren en tres fases, entre el juliol de 1717 i el juliol de 1718, i l'edicte que ofería la possibilitat de reedificar les cases demolides a la platja no es va publicar fins el 10 d'octubre de 1718: "en la distancia de más de un año que ha corrido desde que se empezó a Idear la fábrica de este Barrio casi todos los Interesados, según las noticias que tengo adquiridas han dispuesto ya en las calles, y parajes, que son más vecinos a las Puertas de Mar sus estaciones assi para la habitación, como para almacenar granos y que por consiguiente habiendo empleado ya caudales considerables, y conseguido á las vecindades del comercio del mar aquella misma

conveniència que les podia franquear el construir en el nuevo barrio ha venido a faltar, y cesar la causa impulsiva que entonces pudo dar motivo a la idea de dicho Barrio" (107).

#### 3.4.7. La resposta espontània

En efecte, els afectats no estaven en condicions d'esperar les resolucions burocràtiques en les quals, per altra banda, devien desconfiar força. La situació era en general dramàtica i sovint desesperada (108). En el temps de preparació del projecte s'havien vist obligats a optar per resoldre individualment els greus problemes plantejats per les demolicions.

Segons les possibilitats econòmiques, l'ofici, les connexions de parentesc, la situació familiar..., s'escolleix la solució menys traumàtica entre les que s'ofereixen. Aquesta "resituació espontània" a la ciutat o la marxa d'ella és difícil, però, de resseguir. Es tenen notícies diverses entre les que cal destacar les d'aquells que es veuen obligats a abandonar la ciutat, la dels que s'instal·len a les barraques de Mar i la dels que busquen allotjament a la mateixa ciutat, generalment a les proximitats de l'àrea enderrocada (109).

Pel que fa a la necessitat de marxar de la ciutat, ja el Vicari Perpetu i comuns de la parròquia de Santa Maria del Mar, en la carta al Rei, advertien d'aquest fet: "... muchos se verán precisados á salirse de Barcelona, o porque la estrechez no les deja lugar conveniente segun su ejercicio, o porque quitandose tan dilatada habitación, como tiene la determinada ruina,

se les cierra a un gran número de gente el passo para tanto arbitrio, como para vivir franquea el Mar, y la vecindad de su Playa..." (110).

També Josep d'Alós, que coneix bé el problema, s'expressa en termes semblants: "... pues no encontrando los artesanos de los gremios annexos a la Marina una cómoda habitación, se ven expuestos a transferir su domicilio en otras villas, que las hay numerosas en las playas y costas de Cataluña..." (111). I els mateixos Administradors de la ciutat ho anuncien com a fet consumat: "no es de menor consideración las cantidades que corresponden a los individuos ausentes de diferentes gremios que se han transferido a varias poblaciones del Principado y otros que se embarcaron con las Reales Tropas los quales fueron considerados en el repartimiento general por hallarse entonces en esta ciudad..." (112) (16 de febrer 1719); i en una altra ocasió s'insisteix: "en los muchos mancebos ausentados y muchos embarcados" (113).

Una petita part dels que marxen de la ciutat s'instal·len a les barraques de mar, especialment els que tenen oficis vinculats amb el mar i possibilitats econòmiques limitades. Es fa difícil conèixer amb detall la composició d'aquest barri, però cal suposar que hi dominen calafats, pescadors, mariners, cirurgians, corders, etc., que ja veiem clarament delmats en el Cadastre (114), i especialment els carnicers, "desapareguts" al Cadastre i que sempre havien tendit a localitzar-se a les proximitats de l'escorxador (115).

Casos com el calafat Benet Mulio poden il·lustrar aquest procés. L'onze d'abril de 1715 li era concedida llicència per a construir barraca, teòricament no habitable, per exercir el seu ofici: el 1716, però, no el trobem ja al Cadastre. De fet, pràcticament han desaparegut els calafats a la ciutat: o s'han instal·lat a les barraques o han marxat a altres poblacions de la costa que permetessin exercir el seu ofici (116).

Altra part dels afectats, aquells que per raó de la seva activitat professional i de les seves possibilitats econòmiques opten per quedar-se a la ciutat, ho faran, com ens diu Alós, "eligiendo primero el estrecharse en una corta habitación inmediata á los parajes del Comercio, como se experimenta pues de dos años a esta parte despues que empezó la demolición de Casas en el sitio de la Ciudadela...", el que provocarà una transformació interna de les cases i una densificació general d'aquesta àrea més central. "Los dueños de las casas grandes sitas en la misma parroquia de Santa Maria, fueron tomando el arbitrio de hazer repartimientos y separaciones de Quartos bajos principales y altos formando en los primeros, Almacenes y Puertas de Tiendas convirtiendo en estas lo que antes servia de entresuelos, y soterraneos, y en los quartos principales y altos, separaciones para ocuparles diversas familias, de modo, que una casa que antes servía para una sola familia en dicha parroquia de Santa Maria del Mar, sirve ahora para muchas, y los dueños de estas casas han encontrado su cuenta y ganancia en vivir en Quartos más reducidos y los que no eran gente de negocios ni artesanos, en alquilarlas, y mudar de habitación con menos alquiler en otro barrio de la Ciudad" (Apèndix 7) (116).

El Cadastre, que suposa una pressió fiscal onerosa especialment en una situació econòmica difícil, i que gravita en bona part sobre les cases, així com l'obligació, també molt penosa, dels "allotjaments", devien contribuir a aquest procés de concentració i densificació. Segons els Administradors de la ciutat, en missiva al Capità General, "algunos han llegado a abandonar sus propias casas por no tener forma como poder concurrir al servicio de utensilios de los alojamientos en que se expenden tan crecidas cantidades..." (117).

Sembla lògica la tendència a multiplicar l'ús compartit de les vivendes i la subdivisió de les cases, per evitar o repartir-ne les càrregues. L'encabir diverses famílies en una casa havia estat una solució freqüent en els moments d'alça de població en temps precedents (118); a partir de les derruccions, de la imposició del Cadastre, i del pes creixent dels allotjaments serà una fórmula que tendirà a consolidar-se i a generalitzar-se al llarg de tot el període posterior. Canviaran els hàbits i canviarà la forma física de la ciutat, encara que les transformacions no siguin visibles sobre els plànols.

#### 3.4.8. La rectificació del Rec i algunes reedificacions singulars

Durant el juliol de 1718, el Dietari enregistra nous pregonos per què es demoleixin les cases de la tercera línia i el 9 d'agost els Administradors de la ciutat proposen la realització d'obres públiques al Capità General, per què les obres de la Ciutadella han finalitzat i s'estan creant problemes d'atur



(119): comença així l'etapa final de la formació de l'Esplanada.

Un plànol conservat a Simancas (120) (fig.258), anterior a les últimes derruïcions, mostra ja el disseny del curs del rec definitiu que, des del molí de la plaça de la Blanqueria segueix recte fins al Born i que, amb una lleugera inflexió, continua la baixada al mar seguint un traçat paral·lel a la línia de les demolicions.

Entre el 29 d'octubre de 1718 i el 19 d'octubre de 1719, es procedeix a la construcció d'aquest nou rec (121). Paral·lament, es comencen les gestions per organitzar la nova façana de la ciutat a l'Esplanada, façana que es realitzarà amb lentitud. Les primeres notícies les tenim del 29 d'agost, quan un equip de metges i cirurgians, per ordre dels Administradors, dirigeix un informe al Capità General referent al paratge més idoni per situar els nous obradors dels blanquers i guanteros, per substituir els enderrocats per la construcció de la Ciutadella (122).

Aquest informe té, d'antuvi, l'interès de mostrar-nos la constant preocupació pel tema sanitari, que ja havíem vist també en les intenses gestions per resoldre el problema de l'escorxador. Els perïts aconsellen situar les "oficines de curtidores y guanteros sobre la derecha de dicha acèquia nueva siguiendo el curso del agua... se deben construir precisamente a la derecha de dicha acequia y desde la calle Corretger... porque las oficinas demolidas se hallaban todas a la izquierda de la acequia antigua y algunas de ellas eran muy vecinas de la esplanada

da, pero las que se deberán fabricar a la derecha de la nueva a cequia y en el paraje referido serán muchísimo más distantes y junto a las casas que han de quedar en pie, de manera que consi derandose que éstas no han de dañar la Ciudadela y siendo más altas de lo que han de ser dichas oficinas parece no puede ser reparo de consideración" (123).

Finalment, insisteixen en les nombroses famílies que viuen d'aquest ofici i la utilitat que reporten a la ciutat, ex posen els perjudicis que es deriven d'una reconstrucció fora mu ralles "entre la mar y la comunicació de la Ciudadella... pues que no podrian trabajar a las noches... y aquel paraje ser corto para oficinas" i consideren que la localització proposada no planteja problemes sanitaris, per què és més idònia a l'anterior a les derruccions i aquella no havia creat insalubritat en el barri.

El 13 d'octubre, el Capità General dóna la seva conformit tat al plànol (fig.269), que reflecteix de fet les indicacions referides. Però no serà fins el 10 d'octubre de 1720 que es con cedirà el permís per fabricar les adoberies; mentrestant es creen alguns conflictes per què alguns blanquers reconstrueixen els seus obradors en altres paratges a la part alta del Rec "más arriba de los molinos de San Pedro", amb perjudicis pels pelaires i tintorers.

Més greus són encara les conseqüències de l'enderrocament de les botigues per la pesca salada. El 31 d'octubre, els Admin istradors exposen al Capità General que amb la demolició del carrer d'en Caldes, on es concentraven, s'han escampat els veneu

dors de pesca salada per tota la ciutat "de manera que en todas las calles y singularmente en las más principales y de mayor concurso tienen alquiladas casas y han abierto sus tiendas de manera que los que antes se obligaban habitar en una sola calle se hallan hoy divididos en todos los barrios de esta ciudad con grave daño del público y no solo por la mala vecindad que en to dos tiempos ocasionan dichas tiendas y mayormente el olor que suele ser intolerable, sino también porque como en ninguna de dichas calles no hay clavagueras es preciso que las aguas en que remojan las expresadas pescas saladas las arrojen a las calles ocasionando a la vecindad y a los que transitan por ellas notable incomodidad, y aún las que se arrojan en las clavagueras como estan internadas dentro de la ciudad no dejan de ocasionar molestia a los vecinos por razón de que las clavagueras ordinarias no tienen mucha corriente y por esto se van deteniendo dichas aguas experimentandose en todas las calles este inconveniente en perjuicio de la salud pública..." (124).

Altra vegada sorgeix el problema sanitari. Els Administradors proposen "que en el terreno que media desde la acequia nueva que se ha de construir hasta las casas de la calle de Montserrate y Bellaire que quedan en pie y desde el Borne hasta la pescaderia parece haber bastante lugar para fabricar dos hileras de tiendas y una calle en medio donde podrán habitar y tener sus géneros dichos revendedores de pesca salada así como antes ocuparan toda la calle den Caldes..." (125).

El 29 de novembre de 1718, el Capità General, Marquès de Castel Rodrigo, denegarà la sol.licitud dels Administradors de

la ciutat: "en el paraje que expresan no es factible por obstar diversos inconvenientes y encargo a los administradores vean en qual otro paraje de la ciudad se podrá establecer lo que proponen con conveniencia" (126).

El tema de les botigues de pesca salada quedarà aparentment en suspens. El 31 de juliol de 1721, en un informe sobre la utilitat d'un carrer projectat entre el carrer de Flassaders i el Rec, a continuació del carrer de la Ceca, es fa referència a un plànol de Verboom realitzat "el 28 de marzo" i es comenten, al mateix temps, les disposicions preses en el mateix projecte "para construir nuevas casas a la pequeña plassa que han de servir para vender pescado salado..." (127).

En aquesta proposta es localitzaven en una placeta per sobre del Born, lògicament oberta sobre el Rec, i amb un carrer nou que la comunicaria amb el carrer de Flassaders.

No es tenen més notícies sobre les decisions preses respecte a aquest tema, però el 1737, els venedors de pesca salada estaven instal·lats des de la cantonada del Born fins la peixateria, davant del Rec (sabem que obtingueren del Intendent el permís per construir amb maó els puntals de fusta que sostenien els rafals de les façanes de les cases) (fig.260) (128).

La reorganització del límit entre la ciutat i l'Esplanada serà laboriosa: incidiran en ella el mal moment econòmic i les indecisions administratives. A més, del 8 de febrer fins el 19 d'octubre de 1718 s'haurà de tallar l'aigua del Rec per acabar les obres (129). Durant el juliol i l'agost de 1721 es con-

cedirà permís per reedificar algunes cases enderrocades entre la plaça del Born i el carrer de Bonaire (130). Però la façana de la ciutat sobre l'Esplanada trigarà a estar acabada. El final de les obres del Rec, que s'ha considerat sovint com el final de l'obra de la Ciutadella, és tan sols un final convencional. Els edificis interiors trigaran molt en ser acabats, i pel que fa a la relació entre la Ciutadella i la ciutat, els efectes sobre aquesta cal examinar-los a la llum d'una perspectiva de llarga durada.

### 3.5. L'impacte sobre l'estructura urbana

#### 3.5.1. Les valoracions de les àrees enderrocades i les seves limitacions

La pròpia exposició dels fets és ja, en sí mateixa, força explícita pel que fa a la importància de les derruccions i a les àrees afectades. El punt de vista que proporciona fa que els termes des dels quals s'han plantejat els efectes de la Ciutadella semblin greument desenfocats.

Si oblidem a Serra Postius per la seva condició de contemporani, Pi i Arimón és el primer que s'enfronta al tema com a historiador: li dedica una atenció limitada, però en basar-se en una anàlisi documental, dóna uns apunts ràpids que no s'aparten excessivament de la realitat. En donar, però, seguint a Serra Postius, una importància excessiva al barri de la Fusina deforma la visió del sector enderrocat.